

**האליטה הרבנית של הציונות הדתית לאחר ביצוע
תכנית "ההתנתקות"
קווים לצמיחתה ולמאפייניה**

יצחק גייגר

רקע ומטרות

עד כמה שיישמע מוזר, חקר הציונות הדתית נמצא בשלבים ראשוניים בלבד, בניגוד למשל לחקר החברה החרדית, ששלבי התגבשותה במאה העשרים נחקרים כבר כארבעה עשורים. מיעוט המחקר על הציונות הדתית הושפע כנראה ממקומה של הציונות הדתית בחברה היהודית בארץ ישראל ובמדינת ישראל: כל עוד מעמדה היה שולי, גם המחקר על אודותיה היה מועט, ועם מעברה של הציונות הדתית מהשוליים אל המרכז, לפחות הפוליטי,¹ החל משנות השבעים של המאה העשרים, מתגבר המחקר על אודותיה.

לעיתוי זה בהתפתחות המחקר הייתה השפעה לא מעטה בענייננו, שכן חדירת הציונות הדתית למרכז העשייה הפוליטית התאפיינה אז במעורבות רבנית גדולה בעשייה זאת. לכן זכו רבני הציונות הדתית להתעניינות הולכת וגוברת במחקר. מכיוון שהמעורבות הפוליטית הרבנית התמקדה מאז בעיקר בסוגיית עתיד השטחים שעליהם השתלט צה"ל במלחמת ששת הימים (יהודה, שומרון, חצי האי סיני, רצועת עזה ורמת הגולן), זכה היבט זה, וזכו אותם הרבנים שעמדו

* תודתי לרב יונה גודמן ובמיוחד לד"ר חנן מוזס על הערותיהם והארותיהם לטיוטה של המאמר, וכן לרב יהודה זולדן על הערותיו לגרסה הראשונית של הדברים. עם זאת מובן שהאחריות לתוכן הדברים מוטלת אך ורק על המחבר.

1 ד' שורץ, "מראשית הצמיחה להגשמה: תולדות התנועה הציונות-דתית ורעיונותיה", בתוך: א' כהן וי' הראל (עורכים), הציונות הדתית: עידן התמורות – אסופת מחקרים לזכר זבולון המר, ירושלים 2004, עמ' 24.

מאחורי האידאולוגיה להשאיר שטחים אלה בידי מדינת ישראל לדיון מקיף ובולט. במילים אחרות, המחקר על ההנהגה הרבנית של הציונות הדתית התמקד באידאולוגיה של חוג ישיבת מרכז הרב ובנותיה ובדמויות של מעצביה, ובראשם הראי"ה קוק ובנו הרב צבי יהודה.²

האידאולוגיה של רבנים אלה נתפסה בעיני המחקר כלא מודרנית ואף כעוינת את המודרנה, ועל כן עסק המחקר גם בסוגיית יחסם של רבני הציונות הדתית למודרנה. כיוון שהשפעת הרבנים הלכה וגברה במערכת החינוך נתפסה סוגיית היחס למודרנה כבעלת השלכות גם במישור הפוליטי.

אלא שהציונות הדתית איננה רק אידאולוגיה. היא התחילה אמנם כאידאולוגיה, אך עד מהרה היא הפכה כתנועה פוליטית כדי לקדם את רעיונותיה ובהמשך לזרם דתי-אורתודוקסי ולחברה בעלת מאפיינים ייחודיים. תהליך התגבשות הציונות הדתית לזרם דתי-אורתודוקסי ולחברה בעלת מאפיינים ייחודיים ארך כמה עשרות שנים, ונראה שהגיע לידי בשלות בשנות הארבעים והחמישים של המאה העשרים.³

בניגוד לחקר האידאולוגיה הוזנח חקר החברה הציונית הדתית, ולמעשה רק במאה העשרים ואחת התחיל המחקר להתעניין באופן משמעותי בחברה הציונית הדתית,⁴ וגם אז טרם יוחד מחקר העוסק בהיבטים הסוציולוגיים של האליטה הרבנית שלה.

2 לסקירת מגמות מרכזיות בספרות המחקרית על חוג זה, ראו ש' פשר, "הפרדיגמה הפונדמנטליסטית ומה שמעבר לה: חקר הציונות הדתית הרדיקלית בשלושת העשורים האחרונים של המאה ה-20", תיאוריה וביקורת 31 (2007), עמ' 283–295; S. Fischer, "Self-expression and democracy in radical religious Zionist ideology", Ph. D. dissertation, Jerusalem University 2007, pp. 3–72. להסתייגות מהדגשה זאת במחקר, ראו נ' ליאון, "דת, מעמד ופעולה פוליטית בציונות הדתית בישראל", תרבות דמוקרטית 12 (תש"ע), עמ' 125–126.

3 ב' בראון, "פולמוס 'דעת תורה' בציונות הדתית בישראל – הרקע, העמדות והמשמעויות", בתוך: א' כהן וי' הראל (לעיל הערה 1), עמ' 429.

4 ככל הידוע לנו החיבור הראשון שעסק בנושא היה חיבורו של העיתונאי י' שלג, הדתיים החדשים: מבט עכשווי על החברה הדתית בישראל, ירושלים, 2000. מאמרים נוספים העוסקים בנושא הם: הרב י' שרלו, "האליטות הדתיות-לאומיות החדשות", בתוך: א' בן-רפאל וי' שטרנברג (עורכים), אליטות חדשות בישראל, ירושלים 2007, עמ' 334–354; ליאון, שם, עמ' 105–144. ההתעניינות ניכרת, לעת עתה, בעיקר בעבודות תזה לתואר שני ושלישי, ראו מ' דומברובסקי, "מחינוך ממלכתי דתי לתלמודי תורה: תהליכי התבדלות בחברה הציונית הדתית בישראל", עבודת גמר, אוניברסיטת בר-אילן, 2004; ט' חדאד, "דתיים-לייט": דגם של זהות דתית בעידן הפוסט-מודרני? עבודת גמר, אוניברסיטת בר-

- במאמר זה אנו מבקשים לצמצם מעט את החלל שנוצר ולהציע:
- א. תיאור ראשוני של תהליך היווצרות האליטה הרבנית הנוכחית בציונות הדתית;
- ב. הצעה למיפוי של האליטה בתום העשור הראשון של המאה העשרים ואחת. מיפוי זה מחייב גם מיפוי של החברה הציונית הדתית שבה פועלים הרבנים, והוא יוצג כנספח למאמר.

הערות מתודולוגיות

בטרם נמשיך, נעיר שתי הערות מתודולוגיות שינחו אותנו בהמשך. האחת, המחקר האקדמי שנכתב עד כה (סוף תשע"א) על ידי בני הציונות הדתית על הציונות הדתית – וזהו הרוב המכריע של המחקר – נוטה להתעלם מיהודי ארצות האסלאם ומיהודי אתיופיה שהצטרפו לחברה הישראלית בשני העשורים האחרונים, והוא מתייחס לכל היותר לתהליכי החברות שלהם בציונות הדתית הנתפסת כהוויה אשכנזית במהותה.⁵ השנייה, מחקר זה נכתב כמעט כולו על ידי חברים בקבוצות משנה בציונות הדתית המתעמתות עם ערכי היסוד ואורחות החיים של קבוצת המשנה התורנית-לאומית,⁶ כלומר עם חוג ישיבת מרכז הרב ובנותיה. עובדה זאת מתבטאת בין היתר בנושאי מחקריהם המתמקדים, מצד אחד, בקבוצת המשנה המבוקרת על ידם, ומצד שני בתופעות הנתפסות בעיני החוקרים כתופעות של התחדשות דתית.⁷ ביטוי נוסף לכך היא העיסוק המרובה

אילן, 2009; מ' כהן אמיר, "דרכי אימוץ השקפת עולם דתית ואורח חיים דתי בקרב בני הקיבוץ הדתי", דיסרטציה, אוניברסיטת בר-אילן, 2005; ע' ליברמן, "הציונות הדתית – בדרך לבידוליות?", דיסרטציה, אוניברסיטת בר-אילן, 2004; ח' מוסס, "מציונות דתית לדתיות פוסט מודרנית: מגמות ותהליכים בציונות הדתית מאז רצח רבין", דיסרטציה, אוניברסיטת בר-אילן, 2009; ר' פרידמן, "מרד קדוש חדש: התחדשות ציונית דתית בעולם חברתי משתנה", דיסרטציה, אוניברסיטת תל-אביב, 2004. ולאחרונה התפרסם מאמרם של T. Hadad & E. Schachter, "Religious-lite": a phenomenon and its relevance to the debate on identity development and emerging adulthood", Journal of Youth Studies 14 (2011), pp. 1–17 הגמר של ט' חדאד.

5 כעולה למשל מביקורתו של ג' סרי לוי, "העתיד עוד לפנינו", הצופה, 14.1.2005, מוסף "סופרים וספרים" עמ' 14, על א' כהן, "הכיפה הסרוגה ומה שמאחוריה", אקדמות טו (תשס"ה), עמ' 9–30.

6 על קבוצת משנה זאת, ראו להלן בנספח.

7 ראו למשל שלג (לעיל הערה 4), בשער הראשון.

בשאלת היחס של הקבוצות הנחקרות למודרנה, הנתפסת על ידי החוקרים כמרכיב המרכזי באידאולוגיה הציונית-דתית. לפיכך, מעטים מאוד הם המחקרים העוסקים בקבוצה הגדולה בציונות הדתית המכונה 'בורגנות עירונית',⁸ אנו, לעומת זאת, נעדיף לכנותה 'הדתיים-לאומיים' (ראו להלן עמ' 32 בנספח).

קווים להתפתחות האליטה הרבנית

עד מחצית שנות השמונים של המאה העשרים עד להיווצרות חברת הלומדים והריכוזים החרדיים, החל מאמצע שנות החמישים ואילך, היו ההבדלים מועטים יחסית בין החברה הציונית-דתית לחברה החרדית, ובעיקרם פוליטיים.⁹ עד אז הם התגוררו בין היתר באותם מתחמים שכללו לעתים קרובות אוכלוסייה חילונית, הלבוש שלהם לא היה שונה באופן מהותי (הכיפה הציונית-דתית הייתה שחורה ולא סרוגה), התפללו באותם בתי כנסת, עבדו יחד ופיתחו יחסי שכנות ומשפחה. גם מרבית החרדים שירתו אז בצבא ולא דרשו פטור גורף משירות צבאי.¹⁰ נזכיר עוד בהקשר זה שהרב שלמה זלמן אוירבך קיים במשך מספר שנים שיעורים משותפים לתלמידי ישיבתו "קול תורה" ולתלמידי ישיבת "מרכז הרב", ואף הנהיג בישיבתו מנהגים ציוניים, עד שנצרך להחליט לאיזו חברה ברצונו להשתייך.¹¹

לחברה הציונית-דתית שהלכה והתגבשה מאז הקמת המדינה ועד לשנות השבעים של המאה העשרים היו שלושה מאפיינים מרכזיים: מתינות/פשרנות דתית,¹² מתינות מדינית ותחושת שוליות בחברה הישראלית ובהנהגתה. אך כבר

8 ראו מאמרו של ליאון (לעיל הערה 4).

9 בראון (לעיל הערה 3), עמ' 428–429; ב' בראון, "מהתבדלות פוליטית להתבצרות תרבותית: החזון איש וקביעת דרכה של היהדות החרדית בארץ-ישראל (תרצ"ג–תשי"ד)", בתוך: מ' בר-און וצ' צמרת (עורכים), שני עברי הגשר: דת ומדינה בראשית דרכה של ישראל, ירושלים תשס"ב, עמ' 400–401. לשינויים שנוצרו משנות החמישים ואילך, ראו במאמרו השני, עמ' 401–405. להיווצרות חברת הלומדים, ראו מ' פרידמן, החברה החרדית – מקורות, מגמות ותהליכים, ירושלים, 1991, פרקים רביעי וחמישי. להיווצרות הריכוזים החרדיים, ראו שם פרק שמיני.

10 ד' ברק-ארו, "גיוס בחורי הישיבות: מפשרה למחלוקת", בתוך: ד' הכהן ומ' ליסק (עורכים), צומתי הכרעות ופרשיות מפתח בישראל, קריית שדה-בוקר, תש"ע 2010, עמ' 18–19.

11 בראון (לעיל הערה 3), עמ' 436.

12 מובן שהגדרת התופעה כ"מתינות" או "פשרנות" תלויה בנקודת המבט של המתבונן.

במהלך תקופה זו החלו להתגבש ניצני השינוי בשלושת המאפיינים האלה, והם השפיעו גם על התגבשות האליטה הרבנית ועל מעמדם של רבני הציונות הדתית בתוך החברה הציונית הדתית ומחוצה לה.

המאפיין הראשון, המתינות/פשרנות הדתית, התבטא בהיעדר שאיפה למצוינות דתית, הן מבחינה מעשית הן מבחינה לימודית. הבחינה המעשית נוגעת בראש ובראשונה למצוות בין אדם למקום. בתחום זה הסתפקו לעתים קרובות ברמה הבסיסית של קיום מצוות אלה ולעתים אף מתחת לרמה זאת. להסתפקות זאת הייתה תשתית אידאולוגית אשר פירשה מצוינות דתית באופן אחר,¹³ אך נראה שהיא קשורה במידה רבה מאוד, ואולי אף בעיקר, למיעוט לימוד התורה בחברה הציונית הדתית ולאופיו של לימוד זה. החינוך הציוני-דתי שהתעצב בימי המנדט הבריטי בהשפעת זאב יעבץ היה חינוך דתי עממי באופיו, והוא הקדיש שעות רבות ללימודי חול ומעט שעות שבועיות ללימודי תורה שבכתב ושבעל פה, וגם אלה לא היו מעמיקים.¹⁴ התקיימו גם מעט שיעורים למבוגרים. לכן "ילדיה [של הציונות הדתית] צמחו על האתוס החילוני עם מידה מסוימת של שמירת מצוות",¹⁵ כסיכומו של הרב יובל שרלו, ואילו גדעון ארן תיאר אותה כ"דתיות [ש] ממילא היתה רפה וכנועה ביחס לציונות".¹⁶ למציאות זאת הייתה השפעה רבה, אם כי לא בלעדית,¹⁷ על נטישת רבים מבניה את החברה הציונית

13 התשתית האידאולוגית קשורה באידאולוגיה המציבה בסדר עדיפות גבוה את הערכים של אחדות עם ישראל והשתלבות בחיי מדינת ישראל, האחריות לכלל עם ישראל, העבודה ובמיוחד העבודה היצרנית והשיתופית, קיומה וחיווקה של מדינת ישראל, השתלבות בעולם המודרני המערבי ושיפור מעמד האישה. ניסוחה של התשתית האידאולוגית הופיעה בעיקר עם הופעת מגמות המערערות על המתינות הדתית ומתייחסות אליה כאל פשרנות וחפיפניקיות. לדוגמה, ראו ט' אילן, "הקצנה דתית – נטישת עמדות עקרוניות בציונות הדתית", בתוך: [ללא ציון שם עורך] הציונות הדתית בתמורות הזמן, [ירושלים] תשמ"ט, עמ' 189–192. לתשתית האידאולוגית של הקיבוץ הדתי בסוגיה זו ראו א' פישמן, בין דת לאידאולוגיה: יהדות ומודרניזציה בקיבוץ הדתי, ירושלים 1990, עמ' 177–180.

14 שוורץ (לעיל הערה 1), עמ' 41–43.

15 הרב שרלו (לעיל הערה 4), עמ' 336.

16 ג' ארן, "בין חלוציות ללימוד תורה: הרקע לגאות הדתית-לאומית", בתוך: א' שגיא וד' שוורץ (עורכים), מאה שנות ציונות דתית, ג, רמת-גן תשס"ג, עמ' 67.

17 גם לקליטת העלייה ההמונית באופן לא סלקטיבי בחינוך הדתי הייתה השפעה על תופעה זאת, ראו ז' גרוס, "תפקידיו החברתיים של החינוך הממלכתי-דתי", בתוך: א' שגיא וד' שוורץ (לעיל הערה 16), עמ' 142–144. תהליך הנטישה החל טרם קליטת העלייה ההמונית, ולכן לא ניתן לראות בה את הגורם המכריע לתהליך הנטישה.

הדתית, בעיקר לעבר החברה החילונית, אך לא מעטים גם לעבר החברה החרדית שהלכה והתגבשה ונתפסה כמשקפת נכונה יותר את המחויבות לקיום תורה ומצוות.¹⁸

למתינות/פשרנות דתית גם הייתה השפעה על היחס לרבנים. תלמידים מיעטו להיפגש עם רבנים במסגרת בית הספר. ככלל, מערכת החינוך לא עודדה מצוינות לימודית תורנית¹⁹ והיא מיעטה לעודד פנייה למסלול רבני. ברוב הקהילות והקיבוצים הדתיים לא כיהן רב (בקיבוץ הדתי הייתה זו בחירה אידאולוגית ולא אילוץ נסיבתי), ומספר הישיבות הגבוהות הציוניות הדתיות היה מועט ביותר. כתוצאה מכך, מספרם של הרבנים בוגרי הישיבות הגבוהות הציוניות-דתיות היה מועט ביותר, דבר שגרם לכך שרוב הרבנים במוסדות החינוך של הציונות הדתית היו אז חרדים והם השפיעו ככל יכולתם על תלמידיהם לעבור למסגרות לימוד חרדיות. השפעתם של רבני הציונות הדתית על החברה שבה פעלו הייתה מועטה יחסית בהשוואה להשפעתם של אנשי ההנהגה הפוליטית, של אנשי הקיבוץ הדתי ושל אנשי רוח ואקדמיה.²⁰ בקיבוץ הדתי הייתה הסתייגות עקרונית כלפי מוסד הרבנות עד כדי הימנעות ממינוי רבנים לקיבוצים והתייצבות כנגד החלטות הרבנות הראשית שאליה היו קשורים המזרחי והפועל המזרחי.²¹

תחושת הפשרנות הדתית והנטישה הגוברת בעיקר אל עבר החילוניות היו גורם מרכזי בהתגבשות גרעין גח"ת (גרעין חלוצים לומדי תורה) אשר צמח בחשאי בתנועת הנוער בני עקיבא בעשור הראשון למדינה. גרעין זה ביקש ליצור קיבוץ של בוגרי ישיבות איכותיים, והגיע בסופו של דבר לישיבת מרכז הרב והעמיד בראשו את ראש הישיבה, הרב צבי יהודה קוק.²² ישיבת מרכז הרב הפכה מאז למזוהה עם הציונות הדתית, ויחד עם בנותיה הייתה לכוח המניע העיקרי של חיזוק המגמה להצטיינות דתית הן ברמה המעשית של קיום מצוות בין אדם למקום הן ברמת לימוד התורה. חיזוק מגמה זו נמשך עם הקמת הישיבות

- 18 ארן (לעיל הערה 16), עמ' 37–39.
 19 כך עולה למשל מזיכרונותיו של הרב יעקב אריאל על תקופת לימודיו בחינוך הדתי. ראו הרב י' אריאל, "מחינוך דתי לחינוך תורני", ש' רו (עורך), מאה שנות חינוך ציוני דתי, ירושלים תשס"ז, עמ' 154–156.
 20 ראו הרב שרלו (לעיל הערה 4), עמ' 334–336.
 21 ראו בראון (לעיל הערה 3), עמ' 430–433.
 22 על פרשה זו, ראו ארן (לעיל הערה 16), עמ' 31–71. נעיר כאן כי גרעין זה נאלץ להתפרק כשנודע קיומו להנהלת התנועה.

התיכונות, האולפנות ושיבות ההסדר.²³ אף צעירי המפד"ל, הכוח הפוליטי העולה בחברה הציונית הדתית, ביקשו לחזק את מצבו התורני של הנוער הדתי, ולפתח תרבות דתית שתהווה חלופה לתרבות החילונית.²⁴

התוצאות של מלחמת ששת הימים, אשר נתפסו כמאשרות את האידאולוגיה הציונית-דתית, חיזקו בקרב חלקים ממנה את השאיפה למצוינות בלימוד תורה ובקיום מצוות.²⁵ ההתחזקות בהקפדה על מצוות בין אדם למקום ובשאיפה להשכלה תורנית נרחבת הגבירו את הדרישה לרבנים המחויבים לערכי הציונות הדתית, במיוחד לאור העמקת הפערים בין הציונים-דתיים ובין החרדים, עד לקיבועם כשני זרמים דתיים המייצגים אורחות חיים נבדלים ומתקיימים כחברות נבדלות. לפיכך, כחלק מהתגבשות הזרם הציוני-דתי התגבשה אליטה רבנית נפרדת שהלכת וגדלה מבחינה מספרית, ורבים מבניה התחנכו במוסדות תורניים המשלבים בצד תלמוד תורה גם לימודים כללים (ישיבות תיכוניות) ושירות צבאי (ישיבות הסדר).²⁶ על רקע זה כאמור מובן מדוע נחשבה אז המעורבות של רבנים בפוליטיקה ובעניינים מדיניים לרצויה, לפחות בעיני צעירי המפד"ל.

מן הראוי לשים לב שעיקר כוחה של האליטה הרבנית שהתגבשה איננה בתחום ההלכתי. נכון לראשית העשור השני של המאה העשרים ניתן למנות רק שני רבנים שעיקר הכשרתם הישיבתית הייתה לאחר הקמת המדינה ושזכו להכרה כללית כפוסקי הוראה: הרב יעקב אריאל, הרב הראשי של רמת גן, והרב דב ליאור, הרב הראשי של קריית ארבע.²⁷ לעת עתה לא נראה שיצמחו להם ממשיכים מוסכמים. לפיכך נזקקים היום רבני הציונות הדתית לסמכותם של פוסקי הלכה חרדיים, כמו הרב זלמן נחמיה גולדברג (הגר"ז), ולפניו נזקקו

- 23 לסקירה קצרה על התפתחות מסגרות החינוך החדשות האלה, ראו שוורץ (לעיל הערה 1), עמ' 116–117.
- 24 "גארב, "צעירי המפד"ל ושורשיו הרעיוניים של גוש אמונים", בתוך: א' כהן וי' הראל (לעיל הערה 1), עמ' 187–190.
- 25 הרב שרלו, (לעיל הערה 4), עמ' 342.
- 26 בראון, (לעיל הערה 3), עמ' 429.
- 27 הרב מ' פירון, סגנו של הרב גורן ברבנות הצבאי, טען שהרב גורן חש חוסר הערכה כלפי רבני הציונות הדתית ונראה שכונתו לכאלה שלא צמחו בישיבות החרדיות, ראו ש' מישלוב, "בעין הסערה: דמותו הציבורית ויצירתו התורנית של הרב שלמה גורן בשנים 1948–1994", דיסרטציה, אוניברסיטת בר-אילן, תש"ע, עמ' 179. בדואר אלקטרוני מא' בתמוז תשע"א (3.7.2011) היא הבהירה שדברים אלו מתייחסים לתקופת כהונת הרב גורן כרב צבאי. אני מודה לה על הבהרה זו.

לסמכותו של רב שלמה זלמן אוירבך זצ"ל. לפי התרשמותנו עיקר כוחה של האליטה הרבנית הזאת מצוי בתחומי ההשקפה ואמונה וגם כנותני מענה לצרכים אישיים, רוחניים ופסיכולוגיים כאחד.

המאפיין השני, המתינות המדינית, אפיין בעיקר את הנהגת המפד"ל, המפלגה אשר ייצגה את רוב רובו של הציבור הציוני-דתי. עד לפטירת מנהיגה ברוב תקופה זו, השר משה חיים שפירא (1902–1970), הביעה המפד"ל עמדות מדיניות הקרובות לאלה של מפא"י שעמה כרתה את הברית ההיסטורית. לאחר מלחמת ששת הימים לא שללה ויתורים טריטוריאליים תמורת הסדר שלום והתנגדה להחלת החוק הישראלי על יהודה ושומרון, תוך קביעה שההחלטה בעניינים מדיניים נתונה בידי מדינאים ולא בידי רבנים.²⁸ התנגדות למתינות מדינית זו החלה להופיע בשנות השישים (טרם מלחמת ששת הימים) עם התארגנות סיעת הצעירים במפד"ל, אשר חתרה לביטול הברית ההיסטורית עם תנועת העבודה, התנגדה לויתורים טריטוריאליים והייתה מעורבת בהקמת גוש אמונים. היא גם קידמה, לראשונה מאז הקמת המזרחי, את מעורבותם של רבנים בדרכה של המפד"ל.²⁹

המאפיין השלישי של החברה הציונית הדתית עד לשנות השבעים של המאה העשרים הוא תחושת שוליות בחברה הישראלית ובהנהגתה, בשל היותה מעין "גלגל חמישי" במדינה שאך זה נוסדה, וחבריה אינם נוטלים חלק בעיצוב דמותה הפוליטית, המדינית והתרבותית. על רקע זה התחילה בשנות השישים של המאה העשרים פעילותם של צעירי המפד"ל אשר "חיפשו [...] נתיבים לקדמת המחנה וביקשו להיות מחוללי ההיסטוריה ומעצבי האירועים הקובעים את דמותה של המדינה".³⁰ הזדמנות לעבור לקדמת המחנה נמצאה בעקבות מלחמת ששת הימים, כשהחברה הציונית הדתית התגייסה, רובה ככולה, לקידום רעיון ארץ

28 א' דון יחיא, "מנהיגות ומדיניות בציונות הדתית: חיים משה שפירא, המפד"ל ומלחמת ששת הימים", בתוך: א' כהן וי' הראל (לעיל הערה 1), עמ' 135–170, במיוחד עמ' 141–168.

29 גארב (לעיל הערה 24), עמ' 184–187, 190–195. על המרד בסמכות הרבנית בקרב המזרחי וקביעת התחום המדיני-פוליטי כתחום שבו ההחלטה אינה בידי הרבנים, ראו ד' שוורץ, הציונות הדתית בין היגיון למשיחיות, תל-אביב 1999, עמ' 23–26.

30 שוורץ (לעיל הערה 1), עמ' 119. לסקירות על התפתחותם ועמדותיהם, ראו גארב, שם, עמ' 171–200; א' דון יחיא, "יציבות ותמורות במפלגת-מחנה", מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים 14 (1979), עמ' 25–52; י' עזריאלי, דור הכיפות הסרוגות – המהפכה הפוליטית של הצעירים במפד"ל, [ירושלים] תש"ן.

ישראל השלמה ומפעל ההתיישבות היהודית ביהודה, בשומרון, ברצועת עזה וברמת הגולן. קידום רעיון ארץ ישראל השלמה והמעשה ההתיישבותי יצרו שיתוף פעולה בין קבוצת הדתיים-לאומיים בציונות הדתית ובין הרבנים מבית המדרש של ישיבת מרכז הרב ובראשם הרב צבי יהודה קוק (עד לפטירתו בשנת 1982).³¹

ההתפתחויות של שנות החמישים והשישים בציונות הדתית הובילו אפוא להיווצרות חברה ציונית-דתית נבדלת מהחברה החרדית, להתחזקות החברה הציונית הדתית, לשינוי פניה ולעלייתה של אליטה רבנית ציונית-דתית חדשה, שהשפעתה על הציונות הדתית הלכה וגברה, ובמיוחד זו של ישיבת מרכז הרב, שהרב צבי יהודה קוק עמד בראשה.³² עליית כוחה של אליטה רבנית זאת התרחשה בד בבד עם תהליך החלשת כוחה של מי שהייתה אמורה להיות האליטה הרבנית של הציונות הדתית, הרבנות הממוסדת ובעיקר הרבנות הראשית.³³ בסופו של התהליך זכו רבני אליטה זו לרוב במועצת הרבנות הראשית השישית בתשל"ב,³⁴ והרב אברהם אלקנה שפירא, ראש ישיבת מרכז הרב, התמנה לרב האשכנזי הראשי לישראל כעשור לאחר מכן (1983).

לשיא השפעתם הגיעו רבני הציונות הדתית בשנים שבין מלחמת יום הכיפורים ובין רצח רבין (1973–1995). התפתחות זאת לא פסחה גם על הקיבוץ הדתי שמאז סוף שנות השישים של המאה העשרים החל לבחור רבנים לקיבוצים ואף הקים לעצמו ישיבה, ישיבת הקיבוץ הדתי (תחילה בעין צורים – הוקמה בתשל"ה ונסגרה בתשס"ז – ואחר כך הוקמה ישיבה נוספת בתשנ"ג גם במעלה

- 31 שוורץ, הציונות הדתית: תולדות ופרקי אידאולוגיה, [תל-אביב] 2003, עמ' 125–134; הרב שרלו (לעיל הערה 4), עמ' 334–340.
- 32 להשפעה הגדלה והולכת של ישיבת מרכז הרב, ראו הרב שרלו, שם, עמ' 339–340, 343.
- 33 לגורמי החולשה של הרבנות הראשית כבר מראשית קיומה ולביטוייה, ראו מ' פרידמן, "הרבנות הראשית: דילמה ללא פתרון", מדינה וממשל 3 (תשל"ב), עמ' 118–128; מ' פרידמן, חברה ודת: האורטודוקסיה הלא-ציונית בארץ-ישראל, תרע"ח–תרצ"ו, 1918–1936, ירושלים תשל"ח, עמ' 389–398; מ' פרידמן, "הרבנות הראשית כהנהגה דתית: בעיות יסוד", סקירה חודשית 12 (1979), עמ' 37–44; א' דון-יחיא, "מנהיגות דתית ומנהיגות פוליטית", בתוך: א' בלפר (עורכת), מנהיגות רוחנית בישראל, ירושלים ותל-אביב תשמ"ב, עמ' 115–123, 127–133; א' כהן, הטלית והדגל: הציונות הדתית וחזון מדינת התורה בימי ראשית המדינה, ירושלים 1998, עמ' 44–48.
- 34 לתיאור בחירות אלה, ראו מישלוב (לעיל הערה 27), עמ' 36–42.

גלבו), כדי שתשמש כמרכז רוחני ברוח האידאולוגיה של הקיבוץ הדתי.³⁵ בתקופה זאת הלך והתפתח בקרב חלקים מהחברה הציונית הדתית עקרון "דעת תורה",³⁶ בהשפעת התפתחות מוקדמת ומשמעותית יותר של רעיון זה בקרב החברה החרדית,³⁷ עיקרון המחזק עוד יותר את מעמדם של הרבנים בקרב חלקים אלה.

אך כל נטעה: השפעה זאת לא התקרבה גם אז להשפעתם של הרבנים החרדיים על החברה החרדית. בנימין בראון הציג באופן הבא את מעמדם של רבני הציונות הדתית לפני כן ולאחר מכן:

יחסה של החברה הדתית-ציונית לרבניה, שעמד בניגוד כה חריף ליחסה של החברה החרדית לרבניה שלה, לא הצטמצם לשאלת מעורבותם של הרבנים בשאלות ציבוריות. אף בענייני הלכה מובהקים נזקק הדתי-ציוני לרבניו במידה פחותה בהרבה מזה של הציבור החרדי, ואף מבחינת המעמד החברתי של הרבנים – היה פער ניכר. גם כאשר הועמדו בראש הרבנות הראשית גדולי תורה בעלי שיעור קומה הלכתי מרשים ביותר, ניכר כי הציבור הדתי-ציוני אינו מקבל את מרותם, ואף לא מזכה אותם בהערכה רבה, בייחוד לעומת הציבור החרדי, שם זכו רבניו לתארים מופלגים של כבוד. ככלל, הציבור הדתי-לאומי לא התרגש במיוחד מרבנים גדולים [...]

ככלל, קשה לומר שיש למנהיגות הרבנית מעמד בעל השפעה מכרעת על מהלכיהם של מרבית אנשי הזרם הדתי-ציוני. החששות שהועלו בעניין זה התבדו: גם לאחר תהליך ההתחדדות של שנות השבעים והשמונים עדיין לא התקרבה הציונות הדתית אל התפיסה החרדית עד כדי כך; לאחר שלושה דורות של אתוס דתי-ציוני כבר התעצבה מסורת של דחיית הסמכות הרבנית המוחלטת, ואף הגורמים השמרניים ביותר בציונות הדתית לא יכלו – וככל הנראה גם לא רצו – לבטלה. על אחת כמה וכמה

35 פישמן (לעיל הערה 13), עמ' 189.

36 לסוגית "דעת תורה" בציונות הדתית, ראו בראון (לעיל הערה 3), עמ' 422–474.

37 להתפתחות רעיון "דעת תורה" בחברה החרדית, ראו ב' בראון, "דוקטרינת 'דעת תורה': שלושה שלבים", בתוך: י' עמיר (עורך), דרך הרוח – ספר היוכל לאליעזר שביד, כרך שני, ירושלים תשס"ה, עמ' 537–600. למחקר המשך, ראו ב' בראון, לקראת דמוקרטיזציה במנהיגות החרדית? דוקטרינת דעת תורה במפנה המאות העשרים והעשרים ואחת, ירושלים תשע"א.

לאחר תהליכי שנות התשעים המאוחרות, שהמעייטו בכוחם של הגורמים

המסורתיים בחברה זו.³⁸

יתר על כן, כבר בתקופה זאת חל כרסום מסוים במעמד של רבני הציונות הדתית בעקבות הכישלון במאבק נגד פינוי יישובים יהודיים (חבל ימית) במסגרת הסכם השלום עם מצרים (1982), והמחלוקת בקרב חברה הציונית הדתית ורבניה בעקבות חשיפת "המתנתת היהודית" (1984) בין המגנים את חברי "המתנתת" ובין המתנגדים לגינוי.³⁹

ממחצית שנות השמונים של המאה העשרים ואילך

בשנות השמונים והתשעים של המאה העשרים התחוללו שני שינויים פנימיים בולטים בחברה הציונית הדתית ושינוי חיצוני במעמדה בחברה הישראלית. שינויים אלה השפיעו גם על עמדת הרבנים ועל החברה הישראלית.

שינוי פנימי בולט ראשון הוא איבוד האחיזה התודעתית והפוליטית בקרב רוב יוצאי ארצות האסלאם, כלומר בקרב יהודים שהם או הוריהם עלו לארץ ישראל מסביבה תרבותית מוסלמית אשר חוותה תהליכי מודרניזציה מאוחר יותר מאשר באירופה, ובאופן שונה ממנה (דרך קולוניזציה אירופאית).⁴⁰

לאחר הקמת המדינה עלו יהודי ארצות האסלאם לארץ ישראל לא רק בגלל זיקתם עתיקת היום אליה אלא גם בשל היחס העוין של שכניהם הערבים כלפיהם בעקבות המאבק להקמת המדינה ולביסוסה. הקמת המדינה וניצחון צבאה הקטן הביאו אמנם לתמיכה במדינה, אולם העלייה החפוזה אליה לא אפשרה הפנמה עמוקה של הרעיון הציוני. עם זאת, בעשורים הראשונים חסו רבני

38 בראון (לעיל הערה 3), עמ' 436, 473.

39 להשפעת פרשות אלה על "גוש אמונים" והפוליטיקה הציונית הדתית, ראו שוורץ (לעיל הערה 31), עמ' 129, 133–134.

40 ב' בראון, "חכמי המזרח והקנאות הדתית: נקודות לקראת בחינה מחודשת", אקדמות י' (תשס"א), עמ' 317–318. יהודים אלה כונו בעיקר כ"מזרחיים" או כ"ספרדים" כינויים שאינם מדויקים מבחינה גאוגרפית (יהודי המגרב נמצאים דווקא במערב) ותרבותית (יהודי תימן, למשל, אינם ספרדים). לכן העדפנו את הכינוי "יהודי ארצות האסלאם", כינוי המבטא בעיקר קשר תרבותי ושומר על גמישות גאוגרפית בכללו גם ארצות שבעבר התרבות האסלאמית הייתה בה דומיננטית. אך ראו י' הראל, "עשרים וחמש שנה ל'מורשת יהדות המזרח'", פעמים 92 (תשס"ב), עמ' 118–120 המציע לבטל את כלל המושגים המכלילים את העם היהודי לשתי קבוצות עיקריות. אנו מקבלים את הערתו שם בעמ' 119 על הצורך להתייחסות נפרדת ליהודים שחיו ב"איים" נוצריים בטריטוריה אסלאמית ברובה, כמו יהודי אתיופיה.

הקהילות של יוצאי ארצות האסלאם שעלו לארץ ישראל בצל המפלגות הציוניות ורק קבוצה אחת, בעיקר מעיראק ומהארצות הפרסיות, חסתה בצל המפלגות החרדיות.⁴¹ כך מצאו העולים יוצאי ארצות האסלאם במידה רבה את הדרך לחברה הציונית הדתית, ולהשתלבות בתוך התרבות הדתית והחברתית שלה.⁴² אלא שהחברה הציונית הדתית התקשתה לפענח את דפוס הדתיות המסורתית של יוצאי ארצות האסלאם⁴³ ולסגל את מערכתיו אליו,⁴⁴ במיוחד במערכת החינוך.⁴⁵ ולא רק זאת, החינוך הדתי התקשה להתמודד עם גלי העלייה למדינת ישראל בשנים הראשונות להקמתה ועם צרכיו, וכתוצאה מכך נפגעה בין היתר הרמה הדתית של החינוך הממלכתי-דתי,⁴⁶ שאליו הגיעו ילדים רבים מבין העולים. התגברות החילוניות בקרב החברה הישראלית בכלל ובקרב יוצאי ארצות האסלאם בוגרי החינוך הממלכתי-דתי בפרט היו בין הגורמים לנטישת הציונות הדתית ולמעבר לש"ס, אשר התמודדה בבחירות לכנסת לראשונה ב-1984.⁴⁷

- 41 "טובי, 'דת וציונות: יחס הקהילות היהודיות בארצות המזרח לתנועה הציונית ולמפעל הציוני', בתוך: א' שגיא וד' שוורץ (עורכים), מאה שנות ציונות דתית, ב, רמת גן תשס"ג, עמ' 143-144, 148.
- 42 או, לכל הפחות, להכרה באלה כקנה מידה לדתיות ראויה. עם זאת, משהיו יוצאי ארצות האסלאם מוכנים להסתגל, יכלו להתקדם אל ההנהגה הפוליטית והרוחנית של החברה הציונית-דתית, בניגוד לחברה החרדית-אשכנזית שגם הסתגלות אליה לא אפשרה התקדמות לעמדות הנהגה בתחומים אלה. ראו נ' ליאון, חרדיות רכה: התחדשות דתית ביהדות המזרחית, ירושלים תש"ע, עמ' 67.
- 43 כפי שגם חוגים אשכנזים אחרים, חילוניים וחרדים כאחד, לא הצליחו לפענח, ראו נ' ליאון, "המסורתיות המזרחית במבט פוסט-אורתודוקסי: מדתיות שבורה לחילוניות שנקטעה?", פעמים 122-123 (תש"ע), עמ' 89-113. הקושי המרכזי נעוץ בתפיסה הדרו-קוטבית דתי-חילוני שלא אפשרה הכרה במסורתיות כאפשרות עצמאית. לניתוח קושי זה ולבחינת הצעות שונות להתמודד עמו, ראו י' ידגר, המסורתיים בישראל: מודרניות ללא חילון, ירושלים 2010.
- 44 לעניין זה, ראו מאמר המערכת של עלון לשבת "עולם קטן", גיליון 253 מט"ז בסיוון תש"ע, עמ' 1-2.
- 45 ראו גרוס (לעיל הערה 17), עמ' 142-144.
- 46 גרוס, שם, עמ' 142-143; דומברובסקי (לעיל הערה 4), עמ' 24-26, 41-43.
- 47 "טובי, 'דת וציונות: יחס הקהילות היהודיות בארצות המזרח לתנועה הציונית ולמפעל הציוני', א' שגיא וד' שוורץ (לעיל הערה 41), עמ' 163. לביטוי לנטישה זאת בקלפי, ראו א' כהן, "הציונות הדתית והמפד"ל בבחירות 2003: שאיפה למפלגת מחנה לנוכח אתגרי הפילוג הדתי, העדתי ופוליטי", בתוך: א' אריאן ונ' שמיר (עורכים), הבחירות בישראל – 2003, ירושלים 2004, עמ' 291-295.

המעבר לש"ס נבע גם מתחושות קיפוח מצד התנועה וממנהיגיה, בדומה לתחושות הקיפוח שחשו גם בקרב מפלגות ותיקות אחרות, פרט לליכוד.⁴⁸ יתר על כן, החברה הציונית הדתית התקשתה להעריך את השפעת יהודי ארצות האסלאם עליה ואף להודות בהשפעה זו. דוגמה לכך היא הניסיון להבין את ההתנגדות המתונה של מתיישבי גוש קטיף בעת ביצוע תכנית "ההתנתקות". התנגדות מתונה זו נתפסה כהפתעה המחייבת הסבר,⁴⁹ שכן המצפים להתנגדות קשה יותר דימו לעצמם שלפניהם נמצאים ציונים-דתיים "קלאסיים", כלומר ציונים-דתיים אשכנזים ברובם. לדעת אלישיב רייכנר ההתנגדות המתונה נעוצה בעובדה שרוב מתיישבי גוש קטיף היו יוצאי ארצות האסלאם, בני עיירות הפיתוח הדרומיות, אשר התאפיינו בתפיסה ממלכתית מאחדת הטבועה בתוכם מסיבות תרבותיות וסוציולוגיות, וביכולת הכלת השונה הגבוהה מזו של בני הציונות הדתית האשכנזים.⁵⁰

הקושי של הציונות הדתית לעכל את יוצאי ארצות האסלאם התבטא גם ביחס לרבניהם. בודדים מאלה שהיו חלק מהציונות הדתית זכו להכרה בגדולתם והגיעו לעמדת השפעה כלשהי, בעיקר הרבנים עוזיאל, חיים דוד הלוי, יוסף קאפח ומאיר יהודה גץ. גם לגביהם ניתן להחיל את הקביעה של הלינגר ביחס לרב עוזיאל כי "השנים השכיחו את דמותו, וכיום מועטת ההתייחסות למורשתו גם בעולם הציוני-דתי".⁵¹ למעשה, מעמדם של הרבנים יוצאי ארצות האסלאם בציונות הדתית היה שולי ביותר ונותר כזה גם כיום. נקודה חשובה לענייננו נחשפת בטענת הרב שאול ישראלי, שתהליך החילוניות המואץ שעבר על יהודי ארצות האסלאם, שעלו ארצה לאחר הקמת המדינה, החל כבר טרם עלייתם ורק זורז לאחר עלייתם בגלל המפגש המואץ עם המודרנה, מבלי שיהיו להם הכלים להתמודד עמה. לכן לדעתו המפגש עם רבני אירופה שעלו למדינת ישראל והכירו

48 טובי, שם, עמ' 148–149.

49 ראו את מגוון ההסברים שהוצעו על ידי ד' שוורץ, "הציונות הדתית על פרשת דרכים: מהרחבת אופקים לפינוי יישובים", בתוך: ד' הכהן ומ' ליסק (עורכים), צומתי הכרעות ופרשיות מפתח בישראל, קריית שדה-בוקר תש"ע 2010, עמ' 197–198, 205. לניסיון בעל אופי מטריאליסטי לגמד את ההיבט העדתי, ראו ליאון (לעיל הערה 4), עמ' 133–134.

50 א' רייכנר, "אצל מי המפתח?" מקור ראשון, מוסף שבת, כ"א באדר א' תשע"א, עמ' 22.

51 מ' הלינגר, "יהדות, ציונות, מודרנה ודמוקרטיה במשנתו של הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל", בתוך: צ' זהר (עורך), הרב עוזיאל ובני זמנו: פרקי עיון בהגותם של חכמי המזרח בישראל במאה העשרים, ירושלים תשס"ט, עמ' 85.

כבר שם את המודרנה ואת בעיותיה, עתיד לסייע להם לבנות מחדש את יהדותם על יסודות בריאים יותר, בהתחלה אצל מעטים, ולאחר מכן אצל רבים יותר אשר יושפעו ממעטים אלה.⁵² הדברים מדגימים את חוסר ההבנה/הערכה של רבני הציונות הדתית האשכנזים לגישתם של הרבנים יוצאי ארצות האסלאם מול תופעת התגברות החילוניות.⁵³

התעוררות השסע העדתי לאחר עליית הליכוד לשלטון ב-1977, הקמת ש"ס⁵⁴ והחזקתה מאז לאורך שנים במשרד לענייני דתות, ברבנות הראשית, במועצות דתיות ובמינויים לתפקידי רבנים מקומיים ודיינים, החלישה מאוד את מספרם ואת מעמדם בציונות הדתית של רבנים שמקורם או מקור משפחתם בארצות האסלאם.⁵⁵ גם אלה שנותרו בציונות הדתית מתקשים להגיע לעמדות השפעה בתוכה. כך קשה למצוא רבנים כאלה בקרב ראשי מוסדות הדגל של הציונות הדתית: ישיבות גבוהות, ישיבות הסדר ומכינות קדם צבאיות.⁵⁶ עם פטירתו

- 52 הרב ש' ישראל, הרבנות והמדינה, ירושלים תשס"א, עמ' 286–287.
- 53 לעניינינו אין זה משנה האם דגמי ההתמודדות של רבני ארצות האסלאם עם המודרנה דומים לאלה של רבני אירופה או ייחודיים להם. למחלוקת זאת ולגוני ההתמודדות אלו, ראו בראון (לעיל הערה 40), עמ' 289–324; צ' זהר, "האורתודוכסיה אינה התגובה ההלכתית האותנטית היחידה למודרנה", אקדמות יא (תשס"ב), עמ' 139–152; ב' בראון, "מודרניזציה 'אירופית', תגובה אורתודוכסית והקשר הסיבתי", אקדמות יא (תשס"ב), עמ' 153–160; הנ"ל, "קשת התגובות האורתודוכסיות: אשכנזים וספרדים", בתוך: א' רביצקי (עורך), ש"ס: היבטים תרבותיים ורעיוניים, תל-אביב: עם עובד, תשס"ו 2006, עמ' 41–122; א' פיקאר, משנתו של הרב עובדיה יוסף בעידן של תמורות: חקר ההלכה וביקורת תרבות, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ז, עמ' 30–36; נ' ליאון, "מה שם ייקרא לתופעה שאין יודע מי קבע אותה ולמה?" לשאלת התפתחותה של החרדיות המזרחית בישראל", עיונים בתקומת ישראל 16 (תשס"ב), עמ' 86–89. ראו גם הרב ב' לאו, ממרן עד מרן: משנתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף, תל-אביב 2005, עמ' 96, המציע לתלות את ההבדל בין רבני אירופה לרבנים יוצאי ארצות האסלאם גם בהבדל בשיטת הלימוד.
- 54 מההשוואה הראשונית של ד' שוורץ, "הערות על הציונות הדתית וש"ס: שני מודלים של התגברות על משבר", בתוך: א' רביצקי (עורך), ש"ס: היבטים תרבותיים ורעיוניים, תל-אביב 2006, עמ' 391–397, ניתן ללמוד על הסיבות שאפשרו את המעבר מהציונות הדתית לש"ס: דמיון בחלק מהנחות היסוד, בצד הבדלים בין ש"ס לחרדים האשכנזים. לכך צריך להוסיף את הרצון לשנות את הסטטוס שלהם בחברה, מתת-קבוצות בציונות הדתית ובקרב החרדים לקבוצה עצמאית (שם, עמ' 388) והאכזבה מהתרחקות מהמסורת של העולים מארצות האסלאם.
- 55 למשמעות של השתלטות ש"ס על מעוזי המפד"ל מבחינת ש"ס, ראו שם, עמ' 387.
- 56 בעלון לשבת "עולם קטן", גיליון 254, כ"ב בסיוון תש"ע, עמ' 2 (עם תיקון אחד בגיליון הבא, 255) התפרסמו הנתונים הבאים: ישיבות הסדר – 9 מתוך 60, ישיבות גבוהות – 2 מתוך 13, מכינות קדם צבאיות – 5 מתוך 18.

לאחרונה של הרב מרדכי אליהו, שזיקתו לציונות הדתית שנויה במחלוקת,⁵⁷ אין כעת שום דמות רבנית שאינה אשכנזית שניתן למנותה עם השורה הראשונה של רבני הציונות הדתית.

השינוי הפנימי הבולט השני, המשקף גם רבים מהשינויים הפנימיים הנוספים, הוא איבוד תחושת האחדות של החברה הציונית הדתית.⁵⁸ אמנון שפירא מנה לא פחות מעשרים נושאים שהמחלוקת לגביהם מפצלת חברה זו,⁵⁹ עד שיש התוהים אם ניתן עדיין להתייחס לחברה ציונית דתית אחת (שאולי מפתחת תודעה ציונית דתית חדשה)⁶⁰ או שמא עדיף להתייחס למספר חברות כאלה.⁶¹ לדעת אשר כהן פיצולים אלה מובילים לכך שהמונח "הציונות הדתית משמשת כותרת למגוון רחב של גישות ועמדות בתחומים הדתי, האידאולוגי והפוליטי".⁶² הפיצולים הדתיים והאידאולוגיים הובילו לפיצול פוליטי הפוגע אנושות בכוחה הפוליטי של הציונות הדתית, וגם זה נפגע עקב עליית כוחן של המפלגות החרדיות אשר השתלטו על תחומי פעילות פוליטיים שבעבר היו בידי המפד"ל.⁶³ בנספח למאמר

- 57 ראו המחלוקת בין הרב שלמה אבינר, "הרב אליהו היה חרדי", מקור ראשון, מוסף שבת, כ"ז בתמוז תש"ע, עמ' 19 ובין הרב שמואל אליהו, "גם חרדי וגם ציוני", מעייני הישועה, פרשת ראו, כ"ז באב תש"ע, עמ' 2.
- 58 התייחסו כהן לתחושת הפיצול ולא לפיצול עצמו, שכן הציונות הדתית בישראל הייתה מפוצלת כבר מתקופת המנדט, דבר שבא לידי ביטוי במשטר הסיעות במפד"ל, ראו כהן, (לעיל הערה 47), עמ' 279–280.
- 59 א' שפירא, "הציונות הדתית – בין חרדיות למודרנה", אקדמות כו (תשע"א), עמ' 129–134. על הצעות אחרות למניין רשימת הנושאים ראו סקירתו שם, עמ' 122–129 את הצעותיהם של הרבנים: ר' לוביץ, ש' ברמן י' שרלו, י' גודמן ונאמני תנועת תורה ועבודה. ראו עוד י' פינקלמן, "בין ימין לשמאל בציונות הדתית", בתוך: ג' רוטנברג וא' שביד (עורכים), לאום מלאום: עיונים בשאלות של זהות לאומית, עם ולאומיות, ירושלים תשס"ח, עמ' 205–226, ועל ידי מוזס (לעיל הערה 4), עמ' 29–30, 33–36.
- 60 כהצעת דב שוורץ (לעיל הערה 49), עמ' 177–212. לא ברור מדבריו אם תודעה זאת היא מציאותית והיא אכן קיימת בחברה הציונית הדתית, רובה ככולה, או שהיא בגדר הצעה עיונית לשימור אחדות החברה הציונית הדתית.
- 61 חוברת 46 של כתב העת "דעות" (תש"ע) הוקדשה לסוגיה זו ובה הביעו פובליציסטים שונים מחוגי הדתיים-לאומיים והאורתודוקסיה החדשה את שתי הדעות. המחקר (עדיין?) נוטה לראות בה חברה אחת למרות קיומן של תת-הקבוצות וקיומו של מתח בין חלק מהן. כהן (לעיל הערה 33), עמ' 166.
- 63 א' כהן, "ראשית צניחת גאולתנו – דעיכת הציונות הדתית במאבק על הזהות היהודית במדינת ישראל והשפעותיה לעתיד", בתוך: א' כהן וי' הראל (לעיל הערה 1), עמ' 365.

זה נציע מיפוי של הקבוצות העיקריות בציונות הדתית בראשית העשור השני של המאה העשרים.

השינוי החיצוני נוגע למעמדה של הציונות הדתית בחברה הישראלית. בעוד שבני הציונות הדתית חדרו כבודדים לתחומים שהיו חסומים בפניהם בעבר (כמו התקשורת הכללית והפיקוד הבכיר של צה"ל ורשויות ביטחון אחרות),⁶⁴ האידיאולוגיה והערכים של הציונות הדתית הלכו ונתפסו כפחות רלוונטיים לחברה הישראלית.⁶⁵ לפחות בחלק לא מבוטל של החברה הציונית הדתית נתפסה כמתחברת פחות ופחות לחברה הישראלית, וזה בא לידי ביטוי ביישובים ובשכונות נפרדות, בשירות הצבאי, בפתיחת בתי ספר תורניים שאינם פתוחים כלפי הציבור המסורתי והחילוני ואף בלבוש מציין ונבדל.⁶⁶ הדבר החרף עוד יותר מאז רצח רבין, אז "הלכה והתבססה בשיח הציבורי לסוגיו השונים מערכת שלמה של הכללות גורפות וסטריאוטיפים, שציירה את הציונות הדתית באור שלילי ו[כ]בעל פוטנציאל ממשי מסוכן לדמוקרטיה בישראל".⁶⁷

לשינויים הפנימיים והחיצוניים השפעה רבה על רבני הציונות הדתית. הפיצול בציונות הדתית כלל פיצול דעות בין רבני הציונות הדתית, והוא החליש את מעמדו. הפילוג בישיבת מרכז הרב ב-1997 שהוביל להקמת ישיבת הר המור הוא ביטוי סמלי למגמת ההתפצלות בין רבני הציונות הדתית. גם חדירת ערכים אינדיבידואליסטיים ומערערי סמכות שמקורם בתרבות המערבית הפוסט-מודרניסטית, והשפעות בכיוונים אלה בתרבויות המזרח ובטכנולוגיות הרוחניות החדשות לציונות הדתית החלישה את הלכידות של החברה הציונית הדתית ואת

64 שוורץ (לעיל הערה 49), עמ' 183.

65 הרב שרלו (לעיל הערה 4), עמ' 346.

66 המחקר העיקרי בנושא הוא של ליברמן (לעיל הערה 4), הבוחן את התופעה בשנות התשעים של המאה העשרים. אולם הצעתו שבידוליות זאת היא דרך התמודדות עם הפוסט-מודרניזם (עמ' 42–53) מתעלמת מתופעות בידוליות בשנות השבעים והשמונים, ביניהן ההתיישבות ביש"ע ובגולן, שרובה הייתה בידולית לא רק כלפי החילוניים אלא אף כלפי קבוצות משנה אחרות בציונות הדתית. בתופעות אלה טמונים כנראה הזרעים, אם לא מעבר לכך, לתופעות שעליהן הוא דן ביחס לשנות התשעים ואילך. יתר על כן, ויסות הקונפליקט הדתי-חילוני באמצעות התופעות הבידוליות כהצעת ליברמן נראו יותר כתוצאה אפשרית של התופעות מאשר כמטרה, שכן כפי שציין ליברמן עצמו, תופעות אלו קשורות ליזמות פרטיות שחלק גדול מהן, לפחות, נובע משיקולים כלכליים-תועלתניים.

67 א' כהן, "הכיפה והכומתה – דימוי ומציאות: השיח הציבורי על הציונות הדתית והשירות הצבאי", בתוך: מ' רחימי (עורך), ספר עמדות, א: הכיפה והכומתה, אלקנה-רחובות תש"ע, עמ' 96–97. לדוגמאות ראו שם, עמ' 99–103.

מעמד רבניה.⁶⁸ נוסף על כך, בהשפעת תרבויות המזרח ובטכנולוגיות הרוחניות החדשות ההנהגה מצויה לעתים קרובות אצל רבנים הנחשבים בעיני עמיתיהם לזוטרים,⁶⁹ או אצל דמויות שאינן רבניות אך רואות עצמן כברי סמכה לפרש את המקורות התורניים.

יש גם הערכה שמעמדם נפגע קשות לאחר כישלונם במאבק למניעת יישום תכנית "ההתנתקות" והיווצרות אפיקי פעולה חדשים לציבור הציוני הדתי בשני העשורים האחרונים.⁷⁰

מיפוי האליטה הרבנית של הציונות הדתית

בעשור הראשון של המאה העשרים

היום (סוף תשע"א) ניתן להבחין בכמה קבוצות עיקריות בקרב רבני הציונות הדתית מבחינת עמדותיהם בשורה של נושאים. כאן נתמקד בנושאים האלה: היחס לציונות הדתית, היחס למדינה (כולל חוקיה ורשויות השלטון שלה), היחס לעולם המודרני הליברלי, סגנון ההנהגה הרבני ומקור ההשראה. כמו כן נציין לאילו קבוצות משנה בחברה הציונית הדתית (להלן בנספח) נותנות קבוצות אלה מענה.

בטרם נציג את הקבוצות נציין כי אין מדובר בקבוצות קשיחות, וכי יש האוחזים בעמדות של קבוצה אחת בנושאים מסוימים ובעמדות של קבוצה אחרת בנושאים אחרים. כך יש לפנינו קשת רחבה של עמדות בתחומים שונים.⁷¹ המיפוי להלן מבוסס על המחקר הקיים, שכאמור (לעיל בסעיף רקע ומטרות) התמקד באידאולוגיה של רבני ישיבת מרכז הרב ובנותיה (כולל ישיבת הר המור), על ספרות שנכתבה על ידי רבנים אלה וטרם נחקרה, על ראיונות שערכו אנשים

68 יש גם מי שתוהה כיצד נשמרת בכל זאת השפעה רבה של הרבנים על חלקים מהציונות הדתית. ראו ג' זיוון (מבצרי), "עליית מעמדו של הרב בקהילות ציוניות-דתיות בעידן הפוסט מודרני", בתוך: י"צ שטרן ו'ש' פרידמן (עורכים), רבנות: האתגר, [ירושלים] 2011, עמ' 121–143.

69 פרידמן (לעיל הערה 4), עמ' 265–266.

70 שוורץ, שם, עמ' 202.

71 ראו שפירא (לעיל הערה 59), עמ' 130–131, ההולך בעקבות יונה גודמן ומנחם פרידמן.

שונים עם חלק מהרבנים ועל התרשמותנו (הסובייקטיבית) מהמציאות שאותה השתדלנו לאמת עם מקורות שונים.

א. **רבני הזרם התורני הלאומי:**⁷² רבנים אלו חותרים להקפדה רבה על ההלכה. קיימת בקרבם הסתייגות רבה מערכים מודרניים רבים⁷³ (בעיקר מאלה הליברליים) ומהמחקר האקדמי (בעיקר ממדעי היהדות, הרוח והחברה). יחסם למודרנה הוא יחס של הרחבה והשתלטות, כלומר של פרשנות מחודשת של ערכים וסמלים מודרניים ברוח הדת המסורתית כדי להוביל להשתלטות הערכים והעשייה הדתית על החברה.⁷⁴ ניתן להגדיר זאת גם כגישה כוללנית משמעה ניסיון לכלול את כל החיים בתחום הדת.⁷⁵ יחסם למדינת ישראל הוא כחלק מתהליך הגאולה, ולכן הם מעניקים משמעות דתית למדינת ישראל ושואפים להחיל את הריבונות הישראלית על ארץ ישראל. עד לשנות השמונים של המאה העשרים הייתה הסכמה רחבה בקרב מנהיגי זרם זה על המשמעות המעשית של גישה זאת, שכונתה בשם "ממלכתית" (במלעיל): הצורך לשתף פעולה עם הציבור החילוני ועל יחס חיובי מיוחד, לא רק למדינה אלא גם לרשויות השלטון.⁷⁶ כפי שנראה להלן, התגלעה לאחר מכן מחלוקת בקרב רבני זרם זה בשתי הסוגיות האלה. סגנון הרבנות שלהם הוא סמכותני, כלומר הם מניחים ומצפים שהפונה לרב יקבל את מרותו, והשיח ביניהם יהיה היררכי מפני שסמכות קביעת ההלכה

- 72 בסקר המצוי אצל מוזס (לעיל הערה 4), עמ' 355–356 מתברר שרוב המשתייכים לגישה זאת מעדיף להגדיר את עצמו כתורני-לאומי, ולכן נאמץ הגדרה עצמית זאת. במחקר וביום-יום רווח הכינוי חרד"לי (חרדי-לאומי). כינוי זה ניתן במקורו על ידי מתנגדיהם אשר ביקשו לשייכם לחרדים הנתפסים באופן שלילי על ידי רבים מהציונות הדתית.
- 73 עם זאת, אין המדובר בדחייה מוחלטת של כל הערכים המודרניים, שהרי לפחות הערך של עשייה פעילה לשיפור המצב האנושי מקובל עליה.
- 74 C. S. Liebman & E. Don-Yehiya, *Civil Religion in Israel: Traditional Judaism and Political Culture in Jewish State*, Berkeley 1983, p. 185; י' ליבמן, "התפתחות הניאו-אורתודוכסיה בקרב יהודים אורתודוכסים בישראל", מגמות כז (תשמ"ב), עמ' 235–237.
- 75 מ' סילבמן, "החינוך בקיבוץ הדתי מראשיתו עד ימינו: היסטוריה ואידאולוגיה", דיסרטציה, האוניברסיטה העברית, תשנ"ב, עמ' 12–13.
- 76 לתפיסה ה"ממלכתית" שפותחה על ידי הרב צבי יהודה קוק ותלמידיו, ראו מוזס (לעיל הערה 4), עמ' 38–39.

נמסרה לרב.⁷⁷ בחוגים אלה רווח רעיון "דעת תורה", הגם שלא במובנו החרדי החמור, כפי שראינו לעיל בסעיף הקודם. מקורות היניקה של רבני זרם זה מצויים בישיבות "מרכז הרב", "הר המור" ובנותיהן. רבנים בזרם זה עודדו הקמת ריכוזים תורניים ביש"ע, הצטרפו אליהם והקימו בהם רבים ממוסדותיהם החינוכיים. מאז שנות השישים של המאה העשרים גדלה השפעתם על הציונות הדתית יחסית לחלקם בציבור הציוני הדתי, וזאת בשל השפעתם הגדולה על מערכת החינוך הציונית הדתית שבה לומדים רבים משאר חלקי המרכז הציוני הדתי ולפחות חלק מהפריפריה שלו.⁷⁸ ההשפעה על החינוך מובילה בסופו של דבר גם על השפעה בפוליטיקה הציונית הדתית. בעקבות פינוי יישובי פתחת רפיח בשנות השמונים של המאה העשרים, והאיום המתפתח על מפעל ההתיישבות ביש"ע ועל אופייה הראוי של מדינת ישראל כמדינה יהודית וציונית, החלו חלקים מהציונות הדתית ורבניה להרהר מחדש בשותפות עם הציבור החילוני וביחס לרשויות המדינה. מאז ביצוע תכנית "ההתנתקות" בתשס"ה (2005) התפתחו שתי גישות עיקריות בקרב רבני הזרם התורני-לאומי בסוגיה זאת: הגישה ה"ממלכתית"⁷⁹ וגישת "תקומה-קוממיות".⁸⁰

- 77 זאת תפיסת הסמכות המוסדית כפי שהיא מוצגת על ידי א' שגיא, "הלכה, שיקול דעת, אחריות וציונות דתית", בתוך: ז' ספראי וא' שגיא (עורכים), בין סמכות לאוטונומיה במסורת ישראל, תל-אביב 1997, עמ' 199–201.
- 78 מוזס (לעיל הערה 4), עמ' 34. דבר זה נתקל בהתנגדות וברגשות שליליים. ראו למשל את מאמריהם של שגיא וזיסקינד (המאמר משותף עם עמיר) בגיליון 46 (תש"ע) של כתב העת דעות.
- 79 להצגה תמציתית של מאפייניה, ראו שוורץ (לעיל הערה 49), עמ' 180–181, 202–205. לניתוח עמדת הרב טאו, ראו ש' פישר, "הציונות הדתית על סף האלף השלישי: שתי תרבויות אמוניות", אקדמות כב (תשס"ט) עמ' 31–36.
- 80 זאת הצעתנו לכינוי הגישה שנקראה עד כה הגישה "הפוסט-ממלכתית" או הגישה "האמונית". ראו מ' ענברי, "פונדמנטליזם במשבר: יחס האוטוריטות הרבניות של גוש אמונים לדילמות התיאולוגיות שנגרמו בשל תוכנית ההתנתקות", בתוך: ח' משגב וא' לבל (עורכים), בצל ההתנתקות: דיאלוג אסטרטגי במשבר, ירושלים 2008, עמ' 293. ענברי (שם, הערה 13) מודע לחיסרון של הצעתו: שגם רבנים "ממלכתיים" רואים את עצמם כ"אמוניים". הכינוי המוצע מבוסס על תפיסתם העצמית של הרבנים התומכים בגישה זו כפי שהיא באה לידי ביטוי בשמות המסגרות העיקריות המארגנות אותם: תודעה שחלה נסיגה בתהליך הגאולה ולכן צריך להקימה מחדש ("תקומה") ושההקמה מחדש צריכה

הדוברים העיקריים של הגישה הממלכתית הם הרב צבי ישראל טאו,⁸¹ הרב יהושע צוקרמן, הרב עודד ולנסקי והרב יעקב לבנון. השפעתם בולטת ב"ישיבות הקו", הוא הקו האידיאולוגי אשר התווה הרב טאו, וגם על מוסדות נוספים המושפעים מהם כמו ישיבת "מעלה אליהו" של הרב חיים גנץ בתל-אביב, ישיבת "מדברה כעדן" של הרב צבי קוסטינר במצפה רמון והמכינה הקדם צבאית "בני דוד" בעלי, של הרב אלי סדן. עלון פרשת השבוע "באהבה ובאמונה" מזוהה עם גישה זאת. מבחינות רבות קרוב אליהם הרב שלמה אבינר, העומד בראש ישיבת "עטרת כהנים", ולו השפעה לא מעטה על הנוער הציוני-דתי בזכות ספריו הרבים, העממיים באופיים, ונוכחותו בזירות התקשורת האינטרנט והשו"תים הסוללריים.

בעלי גישה זו מסתייגים מאוד מהמחקר האקדמי במדעי החברה, הרוח והיהדות, ומתנגדים לכל ניסיון לשילוב המחקר בלימודי הקודש,⁸² וכמו כן מסתייגים מנטיות ניו-אייג'יות וניו-חסידייות.⁸³ נזכיר כאן שהנכונות לאפשר לתלמידי ישיבת מרכז הרב להכשיר את עצמם במכללות אקדמיות להוראה בחופשות לימודיהם שימשה גורם ישיר לפילוג בישיבה ולהקמת ישיבת "הר המור".⁸⁴

הרבנים בעלי הגישה הממלכתית מצדדים בהמשך שיתוף הפעולה עם הציבור החילוני ומאמינים ביכולתם להשפיע מבפנים על רשויות השלטון לצעוד לעבר מימוש חזון מדינת התורה, גם אם מדובר בתהליך ארוך טווח.⁸⁵ לשיטתם, רשויות השלטון משקפות את הלכי הרוח בציבור, ולכן הדרך לשנות את מדיניות רשויות השלטון עוברת דרך חינוך העם, דבר המצריך

- כעת להיות בעלת שתי קומות, קומה חומרית (היא הקומה של הציונות החילונית) וקומה רוחנית. לדיון נרחב בשתי גישות אלה, ראו מוזס (לעיל הערה 4), עמ' 36–43, 111–121.
- 81 הרב טאו עצמו נטל חלק בפועלם של בני גרעין גחל"ת אך כבר אז היה חריג ביניהם והתמזג לחלוטין עם תפיסת העולם של ישיבת מרכז הרב. ראו ג' ארן, "מציונות דתית לדת ציונית: שורשי גוש אמונים ותרבותו", דיסרטציה, האוניברסיטה העברית, 1987, עמ' 323–324; ארן (לעיל הערה 16), עמ' 65–66.
- 82 שוורץ (לעיל הערה 49), עמ' 180–181.
- 83 מוזס (לעיל הערה 4), עמ' 211.
- 84 הפילוג בישיבת מרכז הרב ב-1997 נבע ממידת ההסתייגות לאקדמיה המקדמת ערכים מודרניים אלה. ראו י' רוזן צבי, "מטפיזיקה בהתהוותה: הפולמוס בישיבת מרכז הרב – עיון ביקורתי", בתוך: א' שגיא וד' שוורץ (לעיל הערה 16), עמ' 421–425.
- 85 כהן (לעיל הערה 33), עמ' 15–16.

סובלנות ואורך רוח.⁸⁶ רבנים בגישה זאת משרתים את הציבור התורני-לאומי ואת הציבור הדתי-לאומי.

גישת תקומה-קוממיות מזוהה עם רבני מפלגת תקומה ותנועת קוממיות, ובראשם בולטים הרב דב ליאור, הרב זלמן ברוך מלמד, הרב חיים שטיינר, הרב דוד חי הכהן, הרב אליקים לבנון, הרב אליעזר מלמד והרב ירוחם סמוטריץ'. בין הישיבות המזוהות עם גישה זאת ניתן למנות את ישיבת "מרכז הרב" ואת הישיבות בבית-אל, באלון מורה, בקריית ארבע ובהר ברכה. דבריהם באים לידי ביטוי באמצעי תקשורת שונים ובראשם אתר האינטרנט ערוץ 7, השבועון "בשבע", כתב העת "קומי אורי" ועלון פרשת השבוע "קוממיות" (נסגר שוב בינתיים). חלקם קשור ל"דרך אמונה", "איגוד רבנים ציוני [...]. המבקשים ללכת בדרכם של הרב מרן הרב קוק זצ"ל ובנו הרב צבי יהודה זצ"ל, ועל פי הדרכתם המעשית של הגאונים הרב שפירא זצ"ל והרב אליהו זצ"ל".⁸⁷

בעלי גישה זאת ביקורתיים כלפי שיתוף הפעולה עם הציבור החילוני וחותרים להגיע לשיתוף פעולה עם ציבורים מסורתיים, בעיקר של חוזרים בתשובה וחרדים.⁸⁸ הם פתוחים יותר למחקר האקדמי מעמיתיהם בעלי הגישה הממלכתית, אם כי הפתיחות שלהם מסויגת ומבוקרת, וגם ליחסם לניו-אייג' ובעיקר לניו-חסידות. רבנים אלה משרתים בעיקר את הציבור התורני-לאומי, אך נזקקים לו גם בציבור הדתי-לאומי, בפריפריה החרדית-לאומית ובפריפריית יוצאי ארצות האסלאם.

בניגוד לבעלי הגישה הממלכתית הגיעו בעלי גישת תקומה-קוממיות למסקנה שאין סיכוי להשפיע מבפנים על רשויות השלטון כי הן נשלטות על ידי מיעוט

86 ראו למשל הרב צ"י טאו, סולו המסילה: התודעה הלאומית כיסוד בהלכות ציבור – שיחות מפי צבי ישראל טאו, ירושלים [תשס"ה], עמ' קטו-קכ.

87 מתוך הצגתם בעלון השבועי של "קוממיות" שהופיע במשך כשנה בשבועון בשבע, ט"ו בשבט תשע"א 20.1.2011, עמ' 51. ארגון זה הוא גלגול של "איחוד הרבנים למען עם ישראל" שהוקם לאחר הסכמי אוסלו על ידי הרבנים ישראל ונריה. הארגון מבקש להנחות את כלל הציבור הציוני הדתי ולשמש במה לחילופי דעות בין הרבנים החברים בו. הארגון כולל גם רבנים שאינם מזוהים עם גישת "תקומה-קוממיות". אני מודים לרב יוסי ארציאלי, מנכ"ל התנועה, על המידע שמסר לי על אודות הארגון בשיחה טלפונית בתשרי תשע"ב.

88 לדוגמה בולטת, ראו הרב ש' אליהו, "להמשיך ולנצח: המסקנות מ'מכתב הרבנים'", מענייני הישועה, פרשת יתרו, י"ז בשבט תשע"א, עמ' 4.

בעם העוין את החזון הציוני-דתי. לכן הכרחי להקים, עד כמה שניתן, מוסדות חילופיים, לצמצם את הקשר עם מוסדות המדינה ולהציע לציבור חלופה להנהגה הפוליטית הקיימת, גם לזאת של הימין הפוליטי החילוני ושל הציונות הדתית הממלכתית. לדעתם, הציונות הדתית הממלכתית הפסיקה להיות חלק מהאוונגרד של גוש אמונים, והפכה לפשרנית ולממסדית, לדעת הרב אברהם וסרמן היא אף פיתחה "פשיזם דתי, המקדש את המדינה ואת המוסדות הלאומיים".⁸⁹ לכן, לטענת הרב וסרמן, "מי שיכתת את נחש-הממלכתיות יזכה [...] לכך שחכמים עתידים להודות לו, ובעקבותיהם האומה כולה".⁹⁰ זאת משימתם של הדוגלים בגישת תקומה-קוממיות, לגרום לתקומת הציונות והמדינה וליטול על עצמם את תפקיד האוונגרד המהפכני, ברוח הראי"ה קוק ובנו הרב צבי יהודה.⁹¹ לפי התרשמותנו, קיים פער בין הרטוריקה הלעומתית כלפי רשויות המדינה (אך לא כלפי המדינה עצמה!) ובין המציאות בשטח המחייבת נכונות גדולה יותר להידבר עם רשויות המדינה.

ב. **רבני המרכז הציוני-דתי:**⁹² המדובר בקבוצת רבנים המבקשת לשלב גישה שמרנית בסיסית מבחינה הלכתית עם פתיחות והכלה של מרכיבים מודרניים, בעיקר לפי הדגם של הרחבה והשתלטות. רבנים אלה מבקשים לחדש את הקשר עם הציבור הדתי-לאומי הגדול שנותר ביישובים העירוניים שבתוך הקו הירוק, ולחדש את הדו-שיח עם החברה המסורתית והחילונית. אופי ההנהגה של רבים מבין רבנים אלה, במיוחד מבין דור הביניים והצעירים יותר והקבוצה המזוהה עם האורתודוקסיה המודרנית (ראו להלן), הוא דיאלוגי, לא סמכותני. הווה אומר, השיח בין הרב לפונה אליו איננו היררכי, והרב מנסה

89 הרב א' וסרמן, "נחש הממלכתיות", בשבע, י' בניסן תש"ע 25.3.2010, עמ' 42.

90 שם.

91 הרב א' וסרמן, "תחייתו של 'דגל ירושלים'", קומי אורי ב (תשס"ו), עמ' 26–29.

92 היו מי שכינו אותם "הרבנים החדשים", כינוי שאינו מקובל עליהם משום שיש בו נימה של חדשנות דתית ברוח רפורמית וביקורת על קודמיהם. ראו שלג (לעיל הערה 4), עמ' 88; פרידמן (לעיל הערה 4), עמ' 171–172. ממחקרו של רונן עולה שאין מדובר בחוג רעיוני מובחן (עמ' 183). הכינוי שהצענו משקף במידה רבה את קהל היעד לפעילותם, הנמצא במידה רבה באזור המרכז מבחינה גאוגרפית, כלכלית ותרבותית. זהו שימוש שונה מזה של שוורץ (לעיל הערה 49), עמ' 178, המתיחס ל"מרכז" מבחינת אידאולוגיה.

לשכנע את הפונה אליו בסבירות פסיקתו או עצתו גם תוך דיון על הפסק או העצה.⁹³

כחלק מהשקפתם האידאולוגית ומהרצון להתחבר לציבורים שהזכרנו, משתדלים רבני המרכז הציוני-דתי להיות מזוהים עם מגוון של תחומי עיסוק (כמו צדק חברתי ואקולוגיה), בניגוד לרבני הזרם התורני הלאומי המזוהים, בצדק או שלא בצדק, עם נושא עיסוק מרכזי אחד: ארץ ישראל.⁹⁴ רבנים אלה אינם משרתים רק את קהל היעד הטבעי שלהם – בני הציבור הדתי-לאומי – אלא מבקשים להכיל גם עד כמה שניתן יחידים וקבוצות אשר חריגותם בחברה הציונית-דתית הובילה בעבר בדרך כלל לניתוק ממנה (בני הפריפריות הרוחנית, הדתית-לייט והדתית-קהילתית/סוציולוגית ובעלי הנטיות המיניות ההפוכות),⁹⁵ ולשמש להם כתובת לייעוץ דתי, מוסרי ואישי. רבנים אלה משרתים גם את בני הפריפריות יוצאי ארצות האסלאם. כמו כן, הם מבקשים להפוך את עצמם ואת בית הכנסת שבו הם משרתים למקום ידידותי ומזמין לציבור החילוני הגר בקרבם.⁹⁶

גם רבני המרכז הציוני-דתי, כמו עמיתיהם התורניים-לאומיים, מחייבים את המדינה על בסיס האידאולוגיה הציונית-דתית, אידאולוגיה שקיימת בה זיקה בין שני המרכיבים שלה: הציונות והדת.⁹⁷ אך בעוד שחלק מרבני המרכז הציוני-דתי מבססים את האידאולוגיה הציונית-דתית על יסוד דתי-גאולתי כמו עמיתיהם התורניים-לאומיים, הרי שחלק אחר, בעיקר באורתודוקסיה המודרנית (ראו להלן), מבסס אידאולוגיה זו על יסוד בסיס דתי שאיננו גאולתי.

- 93 לרקע להיווצרות מערכת יחסים זאת בין הרב לפונה אליו, למשמעותו ולבטיטו העכשוויים, ראו מוזס (לעיל הערה 4), עמ' 165.
- 94 פרידמן (לעיל הערה 4), עמ' 181–182.
- 95 לגבי בעלי הנטיות המיניות ההפוכות, ראו מוזס (לעיל הערה 4), עמ' 205. אנו מתרשמים שמגמת ההכלה קיימת גם ביחס לבני שלוש הקבוצות האחרות.
- 96 לסקירה על מיזם "מרגישים בבית" של ארגון רבני צהר המכוון להשיג מטרה זאת, ראו <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3701998,00.html>.
- 97 פישר (לעיל הערה 2, מאמר עברי), עמ' 10; א' דון-יחיא וב' זיסר, "רציפות ותמורות בהגות המדינית היהודית", בתוך: ד"ר אלעזר (עורך), עם ועדה: המסורת המדינית היהודית והשלכותיה לימינו, ירושלים 1991, עמ' 119.

קבוצה זו של רבנים החלה לבלוט ולהשפיע מאז שנות התשעים של המאה העשרים, והיא המייסדת והמנהלת את ארגון "רבני צהר" (שפועלים בו גם רבנים מהזרם התורני-לאומי ומהקבוצה של האורתודוקסיה המודרנית). הארגון הוקם לאחר רצח רבין ומייסדיו וחברי ההנהלה שלו הם הרב יובל שרלו, הרב דוד סתיו, הרב אלישע אבינר והרב רפי פוירשטיין.⁹⁸

עם הרבנים המובילים קו זה נמנים הרב יעקב אריאל, הרב חיים דרוקמן והרב צפניה דרורי. שלושתם, וכך גם רבים מרבני זרם זה, הם מוותיקי ישיבת מרכז הרב, וככאלה הם מקובלים מבחינה אישית על רבני הזרם החרדי הלאומי (מה שלא ניתן לומר על הרבנים הצעירים יותר בזרם זה שנולדו החל מאמצע שנות החמישים של המאה העשרים ואילך. ניתן להצביע על ישיבת "הר עציון" שבאלון שבות כבעלת השפעה מרכזית על רבני זרם זה. שני ראשיה הראשונים, הרב יהודה עמיטל זצ"ל והרב אהרן ליכטנשטיין יבדל"א, לא צמחו בישיבת "מרכז הרב" ובנותיה, אם כי לתורת הראי"ה (אך לא לתורת בנו הרב צבי יהודה!) מקום רב בישיבה, יחד עם תורת הרב יוסף דב סולובייצ'יק, שהרב ליכטנשטיין הוא חתנו. ראויים לציון גם ישיבת "אורות שאול" בפתח תקווה, בראשות הרבנים יובל שרלו ודוד סתיו, וישיבות הקיבוץ הדתי בעין צורים (שנסגרה בינתיים) ובמעלה גלבע, בראשות הרב דוד ביגמן.

בקרוב רבני המרכז הציוני הדתי מצויה קבוצה (כנראה במיעוט) המזוהה עם האורתודוקסיה המודרנית (אד"ם),⁹⁹ והבולטים שבה הם הרב ד"ר בני לאו,¹⁰⁰

98 עליהם ועל הגותם, ראו מוזס (לעיל הערה 4), עמ' 132–162; ה' דורון, "בין שמרנות לרדיקליות בהשקפת עולמם, בהגותם ובפועלם של 'הרבנים החדשים' בציונות הדתית", דיסרטציה, אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ז; א' פרויגר, "עשה לך קהל": הרבנות האורתודוקסית – תמורות מקבילות בישראל ובצפון אפריקה", בתוך: י"צ שטרן וש' פרידמן (עורכים), רבנות: האתגר, ירושלים תשע"א, א, עמ' 213–223. דברינו כאן מבוססים על ניתוחו של מוזס שם. שלג (לעיל הערה 4), עמ' 87–88, ניסה לאפיין אותם כרבני קהילות, עובדה המשפיעה על עמדתם ההלכתית המתונה יחסית. אך דומה שהצעתו אינה עומדת בפני הביקורת שכן מצד אחד, חלקם הם גם רבני ישיבות וראשי ישיבות, דבר שאמור היה לגרום להם להביע עמדות הלכתיות קשוחות יותר; ומצד שני, גם רבים מבין הרבנים הנתפסים על ידי שלג כקשוחים יותר מבחינה הלכתית הם אינם רק רבני ישיבות וראשי ישיבות, אלא הם גם רבני קהילות וישובים, מה שלפי הצעת שלג אמור היה להוביל לעמדות מתונות יותר. לכן נראה שהגורם המשפיע העיקרי הוא האוכלוסייה שבקרבה הם פועלים.

99 הכינוי אד"ם ניתן על ידי הרב רונן לוביץ כראשי תיבות לאורתודוקסי דתי מודרני. ראו הרב ר' לוביץ, "האד"ם (שוב) מחפש משמעות", דעות 7 (תש"ס), עמ' 16. במאמרו שם אף

הרב רונן לוביץ, רבה של ניר עציון, והרב יהודה גלעד, רב בשיבת הקיבוץ הדתי במעלה גלבוע. התרשמותנו, גם מתוך כתביהם ומתוך סקירתו של חנן מוזס¹⁰¹ היא שמדובר בעיקר ברבנים בעלי השכלה אקדמית, לעתים קרובות גבוהה (ד"ר בדרך כלל), הקשורים לפחות לאחד הגורמים האלה: לתנועת הקיבוץ הדתי, לרב יוסף דב סולובייצ'יק ולתלמידיו, למכון הרטמן או לאקדמיה. כתבי העת העיקרים שבהם הם מביעים את עמדתם הם "דעות" (של נאמני תורה ועבודה) ו"עמודים" (של הקיבוץ הדתי).¹⁰² הם משרתים את הציבור הדתי-לאומי ואת הפריפריה הדתית-לייט והדתית-קהילתית/סוציולוגית. גישתם יכולה להיתפס כנוטה מגישה ההרחבה וההשתלטות ביחס לערכים המודרניים לעבר גישה ההסתגלות שמשמעה סיגול ההלכה, גם אם באופן לא מודע, לערכים המודרניים.¹⁰³ היא גם יכולה להיתפס כנוטה לגישה העימות, שבהקשר היהודי משמעות קיום דו-שיח בין היהדות ובין הערכים המודרניים תוך נכונות להתמודד בכנות ובפתיחות עם הערכים המודרניים ולפי הצורך אף לשנות את היהדות לאור מסקנות דו-שיח זה.¹⁰⁴

ג. **הזרם הרוחני/חסידי:** המכנה המשותף הבולט לרבני זרם זה הוא העיסוק האינטנסיבי בפרט ובבעיות הקיומיות של האדם הדתי, הזיקה למקורות חסידיים והנטייה להלבישם בלבוש מודרני, והחיוב המשמעותי לעולם היצירה והאמנות. גם כאן סגנון הרבנות הוא דיאלוגי ולא סמכותני. לאור ההתמקדות בפרט מובן שסוגיית היחס למדינה נמצאת במקום חשיבות נמוך יחסית לזרמים האחרים. עם זאת, היחס למדינה הוא ציוני דתי בעיקרו.

ניסה להגדיר את המאפיינים של אד"ם. מסתבר שקיים פער מסוים בין אד"ם ובין מה שפינקלמן, (לעיל הערה 59), עמ' 217, הגדיר כ"הציונות הדתית השמאלית" (צד"ש) והאד"ם היא האגף היותר ימני-שמרני בצד"ש. לספרות על האורתודוקסיה המודרנית ראו חנן מוזס (לעיל הערה 4), עמ' 43-44.

100 כהגדרתו העצמית, ראו הרב ב' לאו, [ריאיון עם א' ויסברט], "החיים היהודיים מתו כי הישיבה חיה", דעות 4 (תשנ"ט), עמ' 9.

101 מוזס, (לעיל הערה 4), עמ' 43-44.

102 שם, עמ' 43.

103 ליבמן ודון-יחיא (לעיל הערה 74); ליבמן (לעיל הערה 74), עמ' 233-234. ליבמן, שם, עמ' 234, כבר הצביע על זרעי הסתגלות אפשריים בגישה ההרחבה וההישלטה.

104 גישת העימות הוצעה על ידי י' לוקינסקי וסוכמה אצל סילברמן (לעיל הערה 75), עמ' 14, אשר הציג שם את הקושי באימוצה על ידי אורתודוקסים.

בסוגיות הפוליטיות חלקם קרובים לעמדות של הרב פרומן, ורובם משלבים עמדה מתונה יחסית ושלילה של אלימות פוליטית מכל סוג שהוא עם תמיכה בהתיישבות ביו"ש.¹⁰⁵ ההתמקדות בפרט מובילה לגישות הסתגלות או לעימות כלפי המודרנה, נוסף על גישת ההרחבה וההשתלטות.

שתי ישיבות בולטות בזרם זה: ישיבת "שיח יצחק" באפרת, שנוסדה על ידי הרב שמעון גרשון רוזנברג (שג"ר) זצ"ל והרב יאיר דרייפוס יבדל"א, והישיבה בעתניאל שנוסדה על ידי הרב עמי עולמי הי"ד והרב בני קלמזון יב"א (בשנים האחרונות שותף הרב רא"ם הכהן לראשות הישיבה). עם הרבנים הבולטים בזרם זה נמנים, נוסף על רוב ראשי הישיבות שהוזכרו, גם הרב מנחם פרומן, הרב דב זינגר, הרב ד"ר יעקב נגן (עתניאל), ואולי גם הרב דב ברקוביץ'. רבני זרם זה משרתים בעיקר את בני הפריפריה הרוחנית של הציונות הדתית.

ד. **רבני הזרם החרדי-לאומי**: רבני זרם זה דוחים את רוב רובה של האידאולוגיה הציונית-דתית, כולל זאת שמקורה בישיבת מרכז הרב, אך ממשיכים לאחוז בעיקרון של פעולה מעשית וטבעית לכינונה של מדינה יהודית גם לפני בוא המשיח.¹⁰⁶ עם זאת, עיקר הערך מיוחס לארץ ישראל ולא למדינה. רבני זרם זה נשארים (לעת עתה?) בחברה הציונית הדתית, אם כי בשוליים. הישארות החברה הציונית-דתית באה לידי ביטוי לפחות בצורת הלבוש ובקשרי החיתוך. גישתם למודרנה הליברלית היא בעיקר גישה של דחייה גורפת של כל ערכיה.¹⁰⁷ הם משרתים את בני הפריפריה החרדית-לאומית. לקבוצה זאת שתי שלוחות. האחת, הבולטת יותר לפחות בתקשורת, היא השלוחה שאביה הרוחני הוא הרב יצחק גינצבורג (שאיננו חלק מהחברה הציונית הדתית) ומזוהה עם ישיבת "עוד יוסף חי" הנמצאת בשנים האחרונות ביצהר. הדובר הבולט של הקבוצה הוא הרב ישראל אריאל (לייבוויץ'). רבנים אלה מבקשים להתנתק מהמדינה, מהתרבות המערבית, מהעולם העירוני ומהגויים בדרך לכינון חלופה של חיים יהודיים שלמים ואמתיים.

105 מוזס (לעיל הערה 4), עמ' 216–217.

106 הפעילות האנושית היא אחד המאפיינים של הציונים הדתיים. ראו י' גודמן, "במעגלי הציונות הדתית", בתוך: צ' שינובר (עורך), העגלה השלישית: ציוני דתי בימינו – מיהו? נחלים תשס"ט, עמ' 128.

107 לגישת הדחייה, ראו ליבמן ודון-יחיא (לעיל הערה 74); ליבמן, (לעיל הערה 74), עמ' 232–233.

השפעתם היא בעיקר בעידוד יחס שלילי ואף אלים (לפי הצורך) כלפי האוכלוסייה הערבית.¹⁰⁸ השלוחה השנייה, שהדמות הבולטת שבה היא הרב שמואל טל משיבת "תורת החיים" שביד בנימין, מדגישה את שלילת המדינה בגלל חוסר יכולת מעשית של הציבור להבחין בין רשויות השלטון ובין המדינה. אך היא אינה מבקשת להתנתק לחלוטין מהתרבות המערבית, אלא להשתלט עליו; כמו כן אינה מבקשת להתנתק לגמרי מהעולם העירוני והיא אינה מפגינה, לפחות בפועל, יחס כה עויץ לאוכלוסייה הערבית, בניגוד לקבוצה הראשונה.¹⁰⁹ אנשי אגף זה מנסים להשפיע על ידי הקמת מוסדות חינוך, תקשורת ופסיכולוגיה חלופיים.

אין לנו נתונים על מספרם של הרבנים הנמנים על כל קבוצה וקשה להעריך את מידת ההשפעה של רבני הקבוצות השונות על החברה הציונית הדתית. מידת ההיענות לסירוב פקודה בעת ביצוע תכנית "ההתנתקות" יכולה אולי לרמוז באופן כללי על מידת ההשפעה. בפועל, מקרי הסרבנות בקרב החיילים בביצוע תכנית "ההתנתקות" היו מועטים יחסית, גם בשל מדיניות הצבא להימנע מלשתף במעגלים הראשונים של הביצוע יחידות המכילות דתיים רבים ולא להגיב בחומרה כלפי סרבנות לא מופגנת או "סרבנות אפורה".¹¹⁰ אם כך, לפחות בסוגיה זאת ידם על העליונה של רבני הגישה הממלכתית, רבני המרכז הציוני-דתי ורבני האורתודוקסיה המודרנית, אשר התנגדו לסירוב פקודה, לעומת רבני גישת תקומה-קוממיות ורבני הזרם החרדי-לאומי אשר תמכו בסירוב הפקודה. בכל אופן, לא ניתן להסיק מכך על ההשפעה של כל קבוצה בנפרד. מתוך התרשמותנו מהשטח עולה שקבוצות רבני הזרם הרוחני/חסידי והזרם החרדי-לאומי נמנים עם הקבוצות הקטנות יותר ובעלות ההשפעה הקטנה ביותר, ומספרם של הרבנים המזוהים עם האורתודוקסיה המודרנית הוא קטן, אך לא ברור אם השפעתם אף היא קטנה או שהיא גדולה בהרבה מהיקפה המספרי. רבני הזרם התורני-לאומי ורבני המרכז הציוני-דתי נמנים בין הקבוצות הגדולות יותר ובעלות ההשפעה הגדולה יותר, כשכל אחת מהן חותרת להיות בעלת ההשפעה הגדולה ביותר בחברה הציונית-דתית.

108 על קבוצה זו, ראו מוזס (לעיל הערה 4), עמ' 79-82, 84-85.

109 על קבוצה זו, ראו שם, עמ' 121.

110 כהן (לעיל הערה 67), עמ' 49-50.

אל מול פני העתיד

לאחר הצגת הדברים בעבר ובהווה נפנה לעתיד. לא נתיימר לחזות אותו, אך נציג שלוש שאלות עיקריות שלדעתנו תהיינה בעלות משמעות רבה לגורלה של החברה הציונית הדתית ושל האליטה הרבנית שלה.

א. ככלל ניתן לומר שמערכת היחסים בין שני הזרמים המרכזיים באליטה הרבנית – הזרם התורני-לאומי על שני אגפיו וזרם המרכז הדתי-לאומי – היא מערכת יחסים מורכבת, המצביעה על נתק ביניהן, על אף שפה ושם יש ניסיונות לשיתוף פעולה. הניסיון של רבני הקבוצות השונות לסייע בהתמודדות לרשימה משותפת של פלגי הציונות הדתית בבחירות 2009 נכשל בסופו של דבר. מעטים מאוד הכנסים המשותפים ביניהם ומעטים הביקורים ההדדיים בישיבות ובמכנינות, כמו כן מועט השיח בין הרבנים. כך למשל, שיתוף הפעולה במסגרת "פורום תקנה" (לטיפול בחשדות להטרדות מיניות מטעם בעלי סמכות דתית) הוא נקודתי וחלקי, ולא ניתן להצביע על דמות המזוהה באופן מובהק עם רבני ישיבות הקו, ובוודאי לא עם ישיבת "הר המור". גם שיתוף הפעולה בין רבני הקבוצות השונות במסגרת ארגון רבני צהר נמצא בסכנה מסוימת בעקבות לחצם של רבנים בתוכו ומחוצה לו, המזוהים בעיקר עם גישת רבני תקומה-קוממיות, לגרום לבחירות פנימיות שיביאו להחלשת כוחם של רבני המרכז הציוני הדתי בהנהלת הארגון.¹¹¹ והדבר שלא פחות חשוב הוא שבעיני רבנים מגישת תקומה-קוממיות נתפסים הרבנים האחרים כחנפנים,¹¹² רבנים מטעם,¹¹³ ושתדלנים,¹¹⁴ ואילו רבני המרכז הציוני-דתי

111 הניסיונות להוביל מהלך כזה החלו לאחר ביצוע תכנית "ההתנתקות" ב-2005. השבועון "בשבע", המבטא כאמור לעיל את גישת רבני תקומה-קוממיות, ניסה לעורר את הנושא במספר הזדמנויות. ראו מאמר העורך מט' בטבת תשע"א 16.12.2011, עמ' 18 וכתבה על הארגון ועמדתו במכתב הרבנים באותו תאריך, עמ' 26–29; מאמרה של ח' רוטנברג מח' בשבת תשע"א 13.1.2011, עמ' 14 ומאמרו של י' שפירא כעבור שבוע בעמ' 16. נעיר כאן כי עמדת הנהלת רבני צהר בכתבה המוזכרת לעיל הייתה שכעמותה אין היא מחויבת בעריכת בחירות להנהלה, ובשל הרגישות לדעות השונות בקרב הרבנים הפעילים בה היא נזהרת בנקיטת עמדות בסוגיות השנויות במחלוקת בקרב רבני הארגון.

112 כעולה מתגובת הרב מרן להאשמה זאת, ראו הרב י' מרן, "לא נלחמים בצה"ל", "בשבע", י"ד בטבת תש"ע 31.12.2009, עמ' 14.

113 כך לפחות לגבי רבנים צבאיים. ראו הרב א' מלמד, "רבנות צבאית עצמאית תוכל גם לגייר", "בשבע", כ"ג בטבת תש"ע, 30.12.2010, עמ' 40. קרוב לכך גם "רבני קריירה", כינוי שנועד בגיליון לפרשת שמות תשע"א, י"ח בטבת, של עלון השבת "מענייני הישועה" במאמר מערכת שאינו חתום (במקום המדור הקבוע). הכותבים אינם רבנים וגם עלון

מרגישים שרבנים מגישה תקומה-קוממיות מצפים מהם "להיגרר אחר כל שליפה של רב מקומי הפועל בחוסר שיקול דעת ומצפה מהציבור להתיישר עמו".¹¹⁵ עם זאת, נעשים מפעם לפעם ניסיונות לצמצם את המחלוקת ולהגביר את שיתוף הפעולה.¹¹⁶

במצב זה עולה השאלה האם עדיין יש סיכוי לשיתוף פעולה משמעותי בין רבני הזרמים השונים, שהוא הכרחי הן להשגת הישגים פוליטיים ואחרים הן לשימור החברה הציונית הדתית כחברה אחת?

ב. מתוך דברינו בולטת שוליות השפעתם של רבנים שאינם אשכנזים על הציונות הדתית, ומכאן עולות שאלות אחדות: האם עשוי מצב זה להשתנות בעתיד? האם תשכיל האליטה הרבנית הציונית-דתית לצרף לשורותיה גם רבנים ציוניים-דתיים יוצאי ארצות האסלאם? האם היא תצליח למשוך למסלולי

השבת אינו מזוהה עם אחת הגישות, אך לדעת מבטא מאמר מערכת זה את גישת רבני תקומה-קוממיות, וזאת הגדרת רבני קריירה לדבריהם: "רבני קריירה – נכון יש גם כאלה. פקידים. שלא רוצים להפריע. שמסבירים ש'זו לא בדיוק ההלכה' וגם ש'זה רק פן אחד' וגם ש'יש עוד הרבה רבנים שלא חושבים כך' ושביקצור הפוליטיקלי-קורקט הוא לחם חוקם. ספק אם בזמנו הם הזדהו עם הקריאה הלא אסטטית: 'מי לה' אליי'. ספק אם לקחו חלק בהיסטוריית מאבקי התרבות שלנו. ספק אם יקחו אי פעם".

114 הרב א' מלמד, רביבים: קובץ מאמרים בענייני עם, ארץ וצבא, ישראל תשס"ח, עמ' 248–249. למאמר החריף בגנות הרבנים המתנגדים להשקפת רבני תקומה-קוממיות, ראו הרב א' וסרמן, "כהן דעות וכהן משיח: רב של הלכה ורב של גאולה", י"צ שטרן וש' פרידמן, רבנות: האתגר, [ירושלים]: תשע"א, ב, עמ' 935–950.

115 הרב ד"ר ב' פוזן, "יהודים של דורות", "מקור ראשון", מוסף שבת, ל' בשבט תשע"א 4.2.2011, עמ' 10. דברי הרב ד"ר בנימין פוזן מתייחסים לפרשות כמו מכתב הרבנים, פרשת תלמידי ישיבת הר ברכה וספר תורת המלך. מאמר זה גרר תגובה חריפה של הרב מרדכי נגארי, הרב הספרדי של מעלה אדומים, ותגובה של הרב ד"ר רפאל ב' פוזן ב"מקור ראשון", י"ז באדר א' תשע"א 11.2.2011, עמ' 6 בחדשות. הרב נגארי מעיר שדברי הרב ד"ר פוזן הם "כדרכס של האקדמאים הדתיים החפצים לשאת חן בעיני האינטלקטואלים השמאלנים". זאת ביקורת חמורה על רב שהוא גם ד"ר ולנו נראה שהיא רווחת בכלל החוגים התורניים-לאומיים, וביתר שאת אצל הרבנים המאמצים את גישת תקומה-קוממיות.

116 בעלון השבת "מצב רוח" מכ"ב בשבט תשע"א 8.2.2011, עמ' 6, דיווח חגי הוברמן על סיור של רבנים החברים בארגון רבני צהר אצל רבני השומרון וראשי ההתיישבות באזור. הוחלט שם להקים פורום משותף לגיבוש עמדות מוסכמות בנושאים העולים על סדר היום. כעבור כעשרה חודשים נערך מפגש במרכז שפירא בין רבנים בני שבעים ומעלה השייכים לקבוצות שונות לדיון בסוגיות שעל סדר היום, ראו "בשבט", י"ב בכסלו תשע"ב 8.12.2011, עמ' 18 בחלק א.

רבנות צעירים בני הקהילה האתיופית אשר שולבו במערכת החינוך הממלכתית-דתית? ואם כן – האם תצליח לצרף אותם לעמדת הנהגה? ג. האליטה הרבנית שאליה התייחסנו במאמרנו היא כולה גברית, אך שלושה תהליכים בחברה הציונית הדתית עשויים לשנות מצב זה בעתיד. האחד הוא קיומן מזה מספר שנים של מסגרות לימוד תורניות לנשים והימצאותן של נשים המשקיעות זמן רב בלימודים אלה. בסופו של הלימוד הופכות חלק מהנשים לחברות סגל במסגרות לימוד אלה, וחלק מוסמכות כיועצות הלכה בתחומי טהרת המשפחה או כטוענות רבניות.

עידוד לתהליך זה עשוי לבוא מתהליך נוסף של רצון נשי וגברי כאחד להדרכה תורנית של נשים על ידי נשים מטעמים של צניעות, נוחות רגשית בקיומן של קשר בין נשים ורצון להעצמת הנשיות על ידי נשים הנתפסות כמבינות את עצמן טוב יותר מגברים. לתהליך זה היה חלק מרכזי בפיתוח תפקיד יועצות הלכה בתחומי טהרת המשפחה ובפיתוח מסלול הטוענות הרבניות. נעיר כאן כי תהליך זה זוכה לברכתם ולסיועם של רבנים, ומבחינה מסוימת הוא מהווה פינוי שטח מרצון מצדם.¹¹⁷

חיבור שני התהליכים האלה מוביל לפחות להיווצרות אליטה תורנית נשית. אליטה זאת מתחילה כבר למלא, בצורה זו או אחרת, חלק מהתפקידים המיוחסים לרב לפי המיון וההגדרות של הרב יהודה ברנדס:¹¹⁸ מלמד תורה, ראש מוסד תורני גבוה (מדרשות לנשים), מורה הוראה (כיועצות הלכה, אך לא פוסקות הלכה),¹¹⁹ דרשן ומנהיג ציבור (כמו ההשתתפות בפורום "תקנה"). נדגיש כאן שתהליכים אלה מובילים לכך שלפחות לעת עתה אליטה זאת משרתת את ציבור הנשים בלבד.

שני התהליכים הראשונים כורכים היווצרות אליטה תורנית נשית ברכישת ידע תורני על ידן, אך אפשר שתהליך שלישי מצמצם או אף מייתר את הצורך של נשים ברכישת ידע זה. כוונתנו לנטיות רוחניות המדגישות את החוויה ואת הרגש

117 אני מודה לרב יהודה ניר על תובנה זאת.

118 הרב י' ברנדס, "על מבוכת הרבנות", "צ' שטרן וש' פרידמן (עורכים), רבנות: האתגר, [ירושלים] 2011, עמ' 299–320.

119 "הוראת הלכה היא פעילות אינפורמטיבית – המורה מעביר ידיעה הלכתית אל השואל או התלמיד שאינו יודע אותה. ואילו פסיקת הלכה היא מעשה יצירה. פעולתו של הפוסק מחדשת דין" (שם, עמ' 307).

ומאפשרות לנשים למלא את תפקיד דורש אלוקים (כהגדרת הרב ברנדס).¹²⁰ נטיות רוחניות אלה אוהדות מאפיינים מהותניים נשיים¹²¹ ובכך יוצרות קרקע נוחה לקידום נשים לעמדת הנהגה רוחנית לא רק עבור נשים.

שלושת התהליכים האלה מעוררים כמה תהיות לגבי העתיד: האם תתרחב השפעתה של האליטה התורנית הנשית לתחומים שלא עסקה בהם עד כה? האם תתרחב השפעתה גם לציבור הגברים? האם היא תתקיים בנפרד מהאליטה הרבנית הגברית ומה תהיה מערכת היחסים בין אליטות אלה – עימות או שיתוף פעולה? במילים אחרות: אולי ניתן יהיה להתייחס אליהן בעתיד כאל אליטה אחת בלבד?

נספח: מיפוי החברה הציונית הדתית

כבר ציינו לעיל בסעיף רקע ומטרות שמיפוי הציונות הדתית הוא הכרחי כדי להבין את החברה שבתוכה פועלים רבני חברה זו, ולכן הגיעה העת לערוך אותו. המיפוי הרווח עד כה בספרות המחקר איננו מבוסס על מחקר שטח יסודי ומעמיק אלא על סקרים חלקיים שאינם מייצגים,¹²² וכן על סקרים שלא התמקדו דווקא בחברה הציונית הדתית,¹²³ על פרשנות עליהם, על ניתוח הצבעה בבחירות,¹²⁴ על התרשמות מתווכת דרך מקורות כתובים, פופולריים ואחרים, ועל התרשמות אישית בלתי-אמצעית ועל ראיונות. מיפויים אלה גם הניחו שתי הנחות: האחת, שההשתייכות לחברה הציונית הדתית מחייבת הזדהות עצמית עם חברה זאת, והשנייה, שאין להסתפק בהזדהות עצמית של הנחקר עם קבוצות המשנה שבציונות הדתית אלא יש לבקר הזדהות זאת עד כמה שניתן על ידי התאמתה עם מגוון עמדות המרואיינים בתחומי אמונות וקיום מצוות.

120 שם, עמ' 317–319.

121 מוזס (לעיל הערה 4), עמ' 267–269.

122 כהן (לעיל הערה 5), עמ' 21–26; מוזס, שם, עמ' 293–296.

123 הבולט ביניהם הוא הסקר של מכון גוטמן. ראו ש' לוי, ח' לוינסון וא' כ"ץ, אמונות, שמירת

מסורת וערכים של יהודים בישראל 2000, ירושלים 2002.

124 כהן (לעיל הערה 47), עמ' 284–295.

המיפויים הקיימים הם דו-קוטביים במהותם ומציגים רצף אחד שבו שתי קבוצות משמעותיות בקטבים: דתיים ליברלים מול חרדים לאומיים,¹²⁵ ציונות דתית מודרנית מול דתיות פוסט-מודרנית,¹²⁶ ציונות דתית ימנית מול ציונות דתית שמאלית,¹²⁷ או חרדיות לאומית מול אורתודוקסיה מודרנית.¹²⁸ העניין הוא שמיפוי על רצף אחד אין ביטוי למגוון הקבוצות שהתפתחו בציונות הדתית, ולכן הציע חנן מוזס דגם של משולש שבסיסו הציר הרווח בספרות המחקר של מודרניות מול אנטי-מודרניות, ואילו קדקודו מזוהה עם הפוסט-מודרניות, דבר היוצר צירים נוספים של מודרניות – פוסט-מודרניות ושל אנטי-מודרניות – פוסט-מודרניות. דגם זה יוצר חמש קבוצות עיקריות.¹²⁹

לדעתנו גם ההצעה של מוזס איננה מספקת מכיוון שאין היא מאפשרת ביטוי לציונות הדתית של יוצאי ארצות האסלאם ולפוסט-ציונים דתיים הנמצאים (עדיין?) בחברה הציונית הדתית. לכן נציע מיפוי שונה המבוסס על אותם המקורות, אך נפרש אותם באופן אחר ונציג אותם על קווי רצף אחרים. המיפוי המוצע מתבסס על ספרות המחקר הקיימת ועל היכרותנו את החברה הציונית הדתית דרך מקורות ספרותיים שהפיקה ודרך היכרותנו האישית והבלתי-אמצעית אֶתָה. מובן כי מיפוי זה, כמו כל מיפוי אחר, איננו מתיימר להיות מלא באופן שיאפשר לכל אחד מבני החברה הציונית הדתית למצוא בה את עצמו, אלא תכליתו להצביע על כיוונים עיקריים של התפצלות חברה זאת.

הצעתנו למיפוי מבוססת על ששת הצירים הבאים הקשורים לשלושה מרכיבים מרכזיים של האידאולוגיה הציונית הדתית – הציונות, המודרנה¹³⁰ והדת:

125	כהן (לעיל הערה 4), עמ' 19; כהן, (לעיל הערה 47), עמ' 297–298. ברם בשני המקומות מביא כהן ש-71% מהאוכלוסייה שנדגמה על ידו (אין זה מדגם מייצג אלא מצביע על כיוונים מסוימים בלבד) לא הגדירה את עצמה לא כחרדית לאומית ולא כדתית ליברלית.
126	פרידמן (לעיל הערה 4), בעיקר עמ' 264.
127	פינקלמן (לעיל הערה 59).
128	שפירא (לעיל הערה 59). עם זאת, שפירא מציג אותן כזרמים בולטים, מה שמאפשר להבין שקיימות קבוצות נוספות שאינן בולטות.
129	מוזס (לעיל הערה 4), עמ' 209–210.
130	הפוסט-מודרניזם נכלל כאן במודרנה על פי תפיסת ריבוי המודרניות שהגיע לידי פיתוח כללי וליישום פרטני לגבי מדינת ישראל בספרו של ש"נ אייזנשטדט, ריבוי המודרניות, ירושלים 2010, עמ' 29–30. המודרנה לפי אייזנשטדט כוללת שלושה מרכיבים מרכזיים: ביקורתיות כלפי תפיסות והסדרים אשר רווחו בעבר, פעילות אנושית מודעת ו"שחרור

- א. ציונות דתית: במקף או בלי מקף?¹³¹
- ב. יחס למוסדות המדינה ולחוקיה: נובע בעיקר ממניע דתי גאולתי,¹³² דתי לא גאולתי או לאומי;¹³³
- ג. היחס למודרנה הליברלית: דחייה, הסתגלות, מידור, הרחבה והשתלטות;¹³⁴
- ד. תרבות הפנאי הנצרכת: תרבות פנאי חילונית במסגרת ובתוכן, תרבות פנאי במסגרת דתית המחקה את זו החילונית, תרבות פנאי המבוססת על היהדות כתרבות ולא כדת, תרבות פנאי המבוססת על היהדות כדת עם מגבלות הלכתיות;
- ה. סגנון הדתיות: ליטאי, חסידי, "ספרדי",¹³⁵ קונסרבטיבי,¹³⁶ רוחני (ניו-אייגי'), פוסט-מודרניסטי,¹³⁷ קהילתי/סוציולוגי;¹³⁸

- האדם והחברה מכבלי הסמכות הפוליטית והתרבותית המסורתית ובהתרחבותו של תחום החירות בפעילות האישית והמוסדית" (שם, עמ' 14–15. הציטוט מעמ' 15).
- 131 להגדרת ציונות דתית במקף ראו לעיל בטקסט הסמוך להערה 97. ציונות דתית בלי מקף משמעה אידאולוגיה שאין בה קשר בין המרכיב הציוני למרכיב הדתי של האדם. שני מייצגים בולטים של עמדה זאת הם ישעיהו ליבוביץ ("המאוחר") באקדמיה והרב ד"ר מיכאל אברהם מבין הרבנים.
- 132 המדובר בעיקר בהשקפה מבית מדרשן של ישיבות מרכז הרב והר המור.
- 133 לקיומן של שלושה מניעים אלה בחברה הציונית הדתית ראו מוזס (לעיל הערה 4), עמ' 298–299.
- 134 שלוש מבין ארבע הגישות הוצגו לעיל בטקסטים הסמוכים להערות 74, 75, 104, 108. גישת מידור משמעה הבחנה בין תחומים הנתונים למרות הדת ולתחומים נתונים להשפעת העולם החילוני. ראו ליבמן ודון-יחיא (לעיל, הערה 74); ליבמן (לעיל הערה 74), עמ' 234–235.
- 135 "ספרדי" במובן של דתיות של יוצאי ארצות האסלאם.
- 136 הכוונה כאן איננה להשתייכות רשמית לפרשנות הקונסרבטיבית ליהדות ולהלכה אלא להלך רוח המבקש, במודע, ליצור שינויים בהלכה ובהגות היהודית כדי להתאימן, ככל הניתן, להלכי הרוח בחברה הישראלית.
- 137 לפי פרידמן (לעיל הערה 4), עמ' 265–275, לדתיות זאת חמישה מאפיינים: שבירת כוחם של המרכזים הדתיים, שוק דתי פלורליסטי, חילון הספירה הדתית, רוחניות ודתיות חווייתית, ואינדיבידואליזם. נ' ליאון (פוסט-אורתודוקסיה כזרימה חדשה ביהדות בת-זמננו: המקרה הציוני-דתי בדור ההתנחלויות, מחקרי יהודה ושומרון יט [תש"ע] 223–252) מרחיב את המושג ונותן לו כינוי אחר המובא כבר בשם מאמרו. לפי ליאון, שם עמ' 225–231, הפוסט-אורתודוקסיה מאופיינת ברצון לבחור את הרלוונטי מתוך תפיסת ההלכה האורתודוקסית ולגוון במחויבות אליה לפי הצרכים המשתנים. כמו כן מתאפיינת הפוסט-אורתודוקסיה ברצון להיעדר הגדרה עצמית בזהות הדתית.
- 138 לפי כהן-אמיר (לעיל הערה 4), עמ' 105, המדובר ב"דתיות המבוססת בעיקר על הרצון להשתייך לציבור הדתי או לקהילה דתית מסוימת ולא על מחויבות לקיום מצוות שבעבר

ו. דתיות מעשית (קיום מצוות בין אדם למקום): מידת המחויבות העקרונית ומידת הקיום המעשי (וכשהפער בולט – האם הוא אידאולוגי או לא).¹³⁹ לאור צירים אלה אנו מציעים את המיפוי שלהלן:

א. **תורניים-לאומיים**. המאפיינים הבולטים: ציונות-דתית במקף; יחס למוסדות המדינה הנובע בעיקר ממניע דתי-גאולתי; גישה של הרחבה והשתלטות על ערכים מודרניים-ליברליים; שלילת תרבות פנאי הנטולה מגבלות הלכתיות; סגנון דתיות ליטאי, חסידי¹⁴⁰ או "ספרדי"; ומחויבות מוחלטת לדתיות מעשית.

התורניים-לאומיים הפכו מקבוצת פריפריה לקבוצת מרכז מאז שנות השבעים של המאה העשרים. לפי הערכות¹⁴¹ המדובר בכעשרים אחוז מהחברה הציונית הדתית. סגנון הדתיות ומידת מחויבותם לדתיות מעשית מתקשרת בדרך כלל לנונותם לציית ל"דעת תורה". קבוצה זו מורכבת משתי קבוצות משנה: הממלכתיים ואנשי תקומה-קוממיות (להערכתנו האחרונים הם הרוב). חלק מחבריה מרוכזים ביישובים קהילתיים ביהודה ובשומרון ובשכונות מסוימות בירושלים, אך רבים אחרים מתגוררים בכל חלקי המדינה. מידת השפעתה גדולה בשל משקלה הגדול בישיבות התיכוניות, בישיבות ההסדר, בישיבות הגבוהות ובאולפנות, בשל בולטותה במאבק על השארת שטחי

נחשבו כהכרחיות". עיקר דיונה שם (עמ' 104–106) הוא בקיומה של תופעה זו בקיבוץ הדתי. מדבריה משתמע שהתופעה התחילה שם וזוהתה בהמשך גם בחלקים אחרים בחברה הציונית הדתית. לענייננו חשובה הערתה כי "ייתכן שניתן להסביר תופעה חדשה זו של 'דתיות קהילתיות' [מחוץ לקיבוץ הדתי] אם מסתכלים על הדתיות כעל תופעה שאיננה דיכוטומית" (שם, שם). אם מה שמאפשר את קיומה של תופעה זו היא נקודת המבט של המתבונן, ייתכן שהתופעה הייתה קיימת קודם, אך פשוט לא הבחינו בה. אפשרות אחרת היא שהנכונות לשינוי נקודת המבט בחברה היא שאפשרה את התרחבותה של התופעה. לפי זה, המרכיב האידאולוגי והרצון להשתייכות לקבוצה מובחנת הם המבדילים בין הדתיים-לייט ובין המסורתיים, כעולה מדיונה של חדאד (לעיל הערה 4), עמ' 44–45. מחדאד שם עולה שהדתיים-לייט הם קבוצה, צעירה יחסית בגילה, המגדירה את עצמה ככזו, כשלפי המרואיינים אצל חדאד, המדובר באנשים הבוחרים בצורה אידאולוגית, מושכלת ולא שרירותית את המקום ברצף הדתי שבו הם מעוניינים להתמקם ולהישאר. לעניין אחרון זה ראו גם Hadad & Schachter (לעיל הערה 4), עמ' 13.

140 בכך נכללים אלו המוגדרים כ"פוסט-מרכז" או "נאו-מרכז" על ידי מוזס (לעיל הערה 4), עמ' 213–214, קבוצה שאותה הוא משייך, בחטיבה השלישית לעבודתו, לדתיות רוחנית ופוסט-מודרנית.

141 כל ההערכות על גודלן של קבוצות כאן ובהמשך מבוססות על הערכות של הרב שרלו (לעיל הערה 4), עמ' 354, ועל סקר חלקי של כהן (לעיל הערה 5), עמ' 23–25.

יהודה, שומרון, רצועת עזה ורמת הגולן תחת שלטון ישראלי ובשל שליטתה על שני אמצעי תקשורת הבולטים בחברה הציונית הדתית: השבועון "בשבע" ו"ערוץ שבע" (שהתחיל כתחנת רדיו רגילה והפך לאתר ולתחנת רדיו אינטרנטיים);

ב. **דתיים-לאומיים**.¹⁴² המאפיינים הבולטים: ציונות דתית במקף או בלעדיו; יחס של חיוב או של עימות במוסדות המדינה וחוקיה ממניע דתי לא-גאולתי או לאומי; גישת מידור או הסתגלות למודרנה הליברלית; נכונות לצרוך את כל מגוון תרבות הפנאי; סגנון דתיות ליטאי או חסידי מתון מאוד (לעתים עם השפעות פוסט-מודרניות); ומחויבות עקרונית להלכה, אך קיום (לא אידאולוגי) חלקי שלה.

קבוצה זאת היא חלק מהמרכז הציוני הדתי מקום המדינה ואף לפנייה. לפי הערכות, מדובר בכארבעים אחוז מהחברה הציונית הדתית. בני קבוצה זאת חיים במתח מובנה היוצר, בניסוחו של יאיר שלג, ציוני דתי –

שאוהרות חייו ליברליים אבל השקפת עולמו אורתודוקסית, קרי: בתוך תוכו הוא מאמין שהחרד"לות מייצגת את האוטנטיות הדתית הנכונה, או לפחות את הדרך שבה ראוי לחנך את הילדים, מתוך הנחה שאת הדרך הליברלית הם כבר רואים בבית, וראוי שמוסד החינוך "יאזן" אותה.¹⁴³

יש המבקשים לזהותו עם המעמד הבינוני (בורגנות) או עם המעמד הבינוני ה"חדש",¹⁴⁴ המפוזר בכל רחבי המדינה, כולל בחלק מהיישובים ביש"ע. מידת השפעתה נמוכה ממשקלה באוכלוסייה, פרט לתחום הפוליטי;

ג. **אורתודוקסיה מודרנית**. המאפיינים הבולטים: ציונות דתית במקף או בלעדיו; יחס של חיוב מוסדות המדינה וחוקיה ממניע דתי לא-גאולתי או לאומי; גישת

142 לגוליו של המושג ומשמעותו, ראו מ' ברויאר, "על המושג 'דתי-לאומי' בהיסטוריוגרפיה ובהגות היהודית", בשבילי התחייה ג (תשמ"ט) 11–24. במחקר יש נטייה לכנותם כ"הבורגנות" (להלן בטקסט ליד הערה 144), דבר המדיר רבים מבני הפריפריה ה"ספרדית" מהחברה הציונית הדתית. לכן העדפנו את הכינוי הרווח הציוני-דתי ולהחילו עליהם.

143 י' שלג, "הפיצול בציונות הדתית – עבר, הווה, עתיד", דעות 46 (תש"ע), עמ' 9.

144 על זיהוי הדתיים-לאומיים עם הבורגנות הציונית הדתית, ראו למשל שוורץ (לעיל הערה 49), עמ' 194–198; כהן (לעיל הערה 5). על זיהוי הדתיים-לאומיים עם המעמד הבינוני ה"חדש" (ולהבחנה בין מעמד בינוני "חדש" ל"ישן"), ראו ליאון, לעיל הערה 2, עמ' 106–119.

מידור או הסתגלות למודרנה; צריכת כל מגוון תרבות הפנאי; סגנון דתיות על סף הקונסרבטיביות; ומחויבות עקרונית להלכה אך קיום (לא אידאולוגי) חלקי שלה.

קבוצה זאת היא חלק מהמרכז הציוני הדתי מקום המדינה ואולי אף לפניה. היא מוערכת בכעשרה אחוזים. עם זאת נוכחותם מעל הבימה הציבורית בולטת בשל הנוכחות האקדמית הגדולה והגישה הקלה לתקשורת הכללית הנובעת מתפיסתה שהמדובר בקבוצה המעוניינת, ואולי אף יכולה, לקרב לפחות חלק ניכר מהציונות הדתית אל חילוניות ליברלית מודעת. לפי חנן מוזס –

קווי המתאר העיקריים של קבוצה זו כוללים יחס חיובי למודרנה ולתרבות המערב והפנמה עמוקה של ערכים הומניסטיים, חיוב הדיאלוג עם החוץ וראייתו כערך, העדפה בולטת לפרשנויות רציונליסטיות של היהדות ונטייה לפרגמטיזם פוליטי.¹⁴⁵

חברי קבוצה בודקים כל הזמן את גבולות האורתודוקסיה. הם מפוזרים ברחבי המדינה, יותר באזורים העירוניים הגדולים אך כמעט לא ביישובי יש"ע וברמת הגולן. הקבוצה נאבקה במלוא כוחה נגד קבוצת התורניים-לאומיים;¹⁴⁶

ד. **פריפריית יוצאי ארצות האסלאם.** המאפיינים הבולטים: ציונות דתית במקף או בלעדיו; יחס של חיוב למוסדות המדינה ולחוקיה על בסיס מניע דתי לא-גאולתי או לאומי; גישת מידור או הסתגלות למודרנה הליברלית; צריכת כל מגוון תרבות הפנאי; סגנון דתיות "ספרדי"; ומחויבות עקרונית להלכה אך קיום (לא אידאולוגי) חלקי שלה.

קבוצה פריפריאלית מאז הקמת המדינה ולפניה. קשה להעריך את משקלה כיוון שהיא טרם נחקרה וקיימת נטייה שלא להודות בקיומה, הן במחקר האקדמי הן בציונות הדתית עצמה, כולל אצל רבים מיוצאי ארצות האסלאם. הרב שרלו העריך את חלקם של בני הציונות הדתית שקיבלו עליהם את מנהיגותו של הרב מרדכי אליהו זצ"ל בכעשרה אחוזים,¹⁴⁷ אך ברור מתאורו

145 מוזס (לעיל הערה 4), עמ' 35.

146 לאד"ם, ראו מוזס, שם, עמ' 43-45. וראו גם י' גייגר, "הציונות הדתית החדשה: סקירה, עיון וביקורת", אקדמות יא (תשס"ב), עמ' 75-77.

147 שרלו (לעיל הערה 4), עמ' 354.

- הקצר מאוד את הקבוצה הזאת שהיא איננה חופפת לפריפריה המתוארת על ידינו לפחות בגלל היחס המסויג למוסדות המדינה ולחוקיה. בניגוד לציבור המסורתי המבקש להצניע את זהותו הדתית, חברי פריפריה זאת אינם מצניעים אותה, כשהביטוי הבולט הוא חבישת כיפה בכל שעות היום.¹⁴⁸ הציונות הדתית שלהם היא פחות אידאולוגית ויותר חווייתית-רגשית-טבעית, וכך גם אופן הדתיות שלהם. הם פזורים בכל רחבי המדינה, אך בעיקר בפריפריה היישובית והחברתית. השפעתה נמוכה באופן ניכר ממשקלה;
- ה. **פריפריה רוחנית.**¹⁴⁹ המאפיינים הבולטים: ציונות דתית במקף או בלעדיו (אך הנושא הציוני איננו מרכזי והוא לעתים נובע מרגש טבעי ולא מאידאולוגיה); יחס ביקורתי כלפי ממסדים בכלל, ולכן גישה ביקורתית ואף מתעמתת עם מוסדות המדינה ועם חוקיה בכלל מגוון המניעים (דתי-גאולתי, דתי לא-גאולתי או לאומי); גישות של הרחבה והשתלטות; הסתגלות או עימות כלפי המודרנה; צריכת כל מגוון תרבות הפנאי; סגנון דתיות חסידי או רוחני (ניו-אייגי); ומחויבות עקרונית לדתיות מעשית, אך משקל ההלכה בקבוצה זאת איננו מרכזי מבחינה עקרונית וגמיש מבחינה מעשית.¹⁵⁰ זאת קבוצה פריפריאלית חדשה יחסית. אין לפנינו הערכות ביחס למשקלה. המחקר לגבי קבוצה זאת בראשיתו. נראה שהיא אשכנזית באופייה ושייכת לצעירים ולגילאי הביניים. השפעתה היא בעיקר תרבותית ובחזיון המרכיב החסידי בלימוד ובתודעה;
- ו. **פריפריה דתית-לייט.**¹⁵¹ המאפיינים הבולטים: ציונות דתית בלי מקף; יחס של חיוב למוסדות המדינה ולחוקיה על בסיס מניע לאומי; גישה פוסט-מודרנית למודרנה הליברלית; צריכת כמעט כל מגוון תרבות הפנאי (כנראה פרט לזו המוגבלת הלכתית!); סגנון דתיות פוסט-מודרנית; והיעדר מחויבות להלכה. קבוצה פריפריאלית מאז הקמת המדינה ולפניה. היא אינה מאורגנת וממוסדת. אין לפנינו הערכות ביחס למשקלה אלא רק כחלק מקבוצה גדולה יותר. נראה
- 148 על חבישת כיפה אצל המסורתיים, ראו י' ידגר, המסורתיים בישראל: מודרניות ללא חילון, ירושלים 2010, עמ' 141–147.
- 149 מקביל, פחות או יותר, לדתיות פוסט-מודרנית המתוארת אצל מוזס (לעיל הערה 4), עמ' 214–216, 222–223.
- 150 כמתואר שם.
- 151 על קבוצה זאת, ראו חדאד (לעיל הערה 4) ו-Hadad & Schachter (לעיל הערה 4).

שהם, יחד עם הפריפריה הדתית-קהילתית/סוציולוגית (להלן), מכונים על ידי הרב שרלו כבנד"לניקים (בינוני-דתי לאומי), המהווים לפי הערכתו כרבע מהחברה הדתית הלאומית. לפי אשר כהן, הדתיים הליברליים (הכוללים, כנראה, את האורתודוקסים הלאומיים ואת הפריפריות הדתית-לאומית והדתית-קהילתית/סוציולוגית) הם כעשרים ושמונה אחוז. נראה שקבוצה זו היא אשכנזית במהותה, אולי אף בורגנית, ונפוצה יותר אצל צעירים ובני גילאי הביניים. ההשפעה, אם היא קיימת, היא בעיקר בתחומי האומנות והתקשורת;

ז. **פריפריה דתית-קהילתית/סוציולוגית.**¹⁵² המאפיינים הבולטים: ציונות דתית בלי מקף; יחס של חיוב למוסדות המדינה ולחוקיה על בסיס מניע לאומי; גישה פוסט-מודרנית למודרנה הליברלית; צריכת כמעט כל מגוון תרבות הפנאי (פרט לזו המוגבלת הלכתית!); סגנון דתיות קהילתית/סוציולוגית; ומחויבות עקרונית להלכה, אך קיום אידאולוגי חלקי שלה. קבוצה פריפריאלית מאז הקמת המדינה ולפניה. גם היא אינה מאורגנת וממוסדת. אין לפנינו הערכות ביחס למשקלה אלא רק הערכות שלפיהן הם נכללים יחד עם קבוצות נוספות, כפי שראינו בפריפריה הדתית-לייט. ניתן להניח שתופעה זאת הייתה קיימת תמיד, אך היא התגברה עם החלשת הקשיחות של ההשתייכות למגזרים בכלל החברה הישראלית. נראה שהיא אשכנזית במהותה ושייכת לצעירים ולגילאי הביניים. אפשר שמוקד משמעותי שלה נמצא בקיבוצים הדתיים. לא ברורה השפעתה על הציונות הדתית אך כנראה היא מעטה ביותר;

ח. **פריפריה חרדית-לאומית.**¹⁵³ התנגדות לציונות (דתית או חילונית); עימות עם מוסדות המדינה ועם חוקיה מהיבט דתי-גאולתי או היבט דתי-לא גאולתי; דחייה של ערכים מודרניים-ליברליים; שלילת תרבות פנאי הנטולה מגבלות הלכתיות; סגנון דתיות ליטאי או חסידי (בעיקר ברסלב);¹⁵⁴ ומחויבות מוחלטת לדתיות מעשית (כולל האדרת "דת תורה").

152 על המאפיינים העיקריים של קבוצה זאת, ראו הגדרת כהן אמיר המצוטטת לעיל בהערה 130.

153 על קבוצה זאת, ראו לעיל בסעיף על מיפוי האליטה הרבנית בדברינו על רבני הזרם החרדי-לאומי.

154 מוס (לעיל הערה 4), עמ' 214.

קבוצה פריפריאלית חדשה יחסית. אין לפנינו הערכות ביחס למשקלה. לפי אשר כהן, החרדים הלאומיים, הכוללים אצלו גם את התורנים הלאומיים, מהווים כעשרים ושבעה אחוז. נראה שהם מרוכזים בהתיישבות ביש"ע, במיוחד באזור צפון השומרון. אפשר שהמדובר בעיקר באשכנזים. לא ברורה השפעתה על החברה הציונית הדתית.

לפי המיפוי המוצע כאן, החברה הציונית הדתית היום, בניגוד לעבר, מורכבת מ"מרכז" הכולל שלוש קבוצות ומ"פריפריה" הכוללת חמש קבוצות. שתי קבוצות במרכז – דתיים-לאומיים והאורתודוקסיה המודרנית – פניהן לעבר החברה החילונית, ואילו הקבוצה השלישית, התורנית-לאומית, פניה לעבר החברה החרדית. שלוש מהפריפריות – הרוחנית, הדתית-לייט והדתית-קהילתית – נושקות לחברה החילונית; אחת מהן, החרדית-לאומית, לחברה החרדית, והפריפריה של יוצאי ארצות האסלאם נושקת הן לחברה החילונית הן לחברה החרדית.

המיפוי המוצע כאן גם מלמד אותנו שהחברה הציונית הדתית הגבירה את יכולת ההכלה של קבוצות שאינן מאמצות במלואן את עיקרי האידאולוגיה שלה. אפשר שיכולת הכלה זאת תעמוד במבחן משמעותי אם תגבש קבוצה דתל"שית (דתיים לשעבר)¹⁵⁵ אשר תשאף, בניגוד לעבר, להמשיך להיות חלק מהחברה הציונית הדתית.

הציונות הדתית מתגלית לכל המתעניינים בה כחברה מרתקת המתמודדת עם אתגרים שאינם פשוטים מבחינה אידאולוגית וחברתית. לפיכך היא ראויה להעמקת המחקר על אודותיה ולהיכרות טובה יותר של החברה הישראלית עמה. אנו מקווים שמאמרנו זה תרם את חלקו לקידום שני יעדים אלה.

155 על תופעת הדתל"שים, ראו לעת עתה פ"ל גץ, הדתל"שים: מסע אל עולמם של דתיים לשעבר, תל-אביב 2011.

